

HƏSƏNAĞA RAMAZANLI

ƏLƏSGƏR ƏLƏKBƏROV
VƏ
XX TARİXİ ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI
PROBLEMLƏRİ
(*Elmi-nəzəri monoqrafiya*)

«Elm və Təhsil»
Bakı – 2012

Elmi redaktor: **V.H.Əliyev**, AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Ə.H.Bədəlov**, AMEA Arxeologiya və
Etnoqrafiya İnstitutunun, aparıcı elmi
işçisi, tarix elmləri namizədi

Ə.S.Abbasov, AMEA Z.M. Bünyatov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun böyük elmi
işçisi, tarix elmləri namizədi

M.P.Qasımlı, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya elimləri doktoru, professor

Həsənağa Ramazanlı, Ələsgər Ələkbərov və XX tarixi əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan arxeologiyası problemləri (Elmi-nəzəri monoqrafiya).
Bakı, «Elm və Təhsil», 2012. 156 səh.

Təqdim olunan elmi-nəzəri monoqrafiyada ötən tarixi əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda tarix, arxeologiya, etnologiya elmlərinin zamanın tələblərinə uyğun şəkildə təşəkkülündə – inkişafında müstəsna rol oynamış Ə.H.Ələkbərovun həyat yolu, elmi fəaliyyəti, bu fəaliyyətin başlıca istiqamətləri və nəticələri işqalandırılır, Azərbaycan elmi tarixin-də bu araşdırıcının mövqeyi və rolü müəyyənləşdirilir. Monoqrafiya tarix, arxeologiya və etnologiya məsələləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-8142-2-4

0504030000
N098 – 2012 *qrifli nəşr*

© «Elm və Təhsil», 2012
© Həsənağa Ramazanlı, 2012

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
Giriş	9
I Fəsil	XIX əsrin sonu – XX tarixi əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni-məişət həyatının bəzi xüsusiyyətləri.....	12
1.1.	Azərbaycanda tarix elminin inkişafında Ə.H.Ələkbərovun rolu.....	18
1.2.	Ə.H.Ələkbərov və XX tarixi əsrin 20–30-cu illərində təqib olunmuş arxeologiya elmi.....	29
II Fəsil	XX tarixi əsrin 20-30-cu illərində Ə.H.Ələkbərovun çöl-tədqiqat arxeoloji işləri və fəaliyyət proqramlarının başlıca xüsusiyyətləri	33
III Fəsil	XX tarixi əsrin 20-30-cu illərində Ə.H.Ələkbərovun elmi fəaliyyəti, onun milli kadrların hazırlanması, arxeologiyada nəzəri-metodoloji prinsiplərə və yeni yaranmış strukturların təşkilatlanması məsələlərinə münasibəti.....	71
3.1.	Ə.H.Ələkbərovun elmi-nəzəri tədqiqatları Azərbaycan tarixinin və arxeologiyasının öyrənilməsində bir mənbə kimi	78
Nəticə	85
Rus dilində xülasə	88
İngilis dilində xülasə	90
İxtisar edilmiş	92
Foto və rəsmlər	95
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	141

*Bu elmi-nəzəri monoqrafiyanı
atam Hacımemməd Ağa və Səlmi-
naz xatunun istəkli oğlu Xanhäşən
Ramazanlinın əziz xatırəsinə ithaf
ediyəm*

ÖN SÖZ

Yeni yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycan cəmiyyəti, elmi, bir sıra mühüm problemlerin həll olunması zərurəti qarşısındadır. Təqribən son 80 il ərzində Azərbaycan tarix elmi, arxeologiyası xeyli uğurlar qazanmışdır. Arxeoloji və etnoloji araşdırırmalar nəticəsində tədqiqat işləri üçün zəngin material toplanmış, elmi araşdırırmaların nəticələri olan əsərlər nəşr edilmişdir. Lakin etiraf olunmalıdır ki, Azərbaycan tarix elminin, arxeologiyasının tədqiqat potensialı hələ də tam şəkildə gerçəkləşməmişdir. Azərbaycan coğrafi və iqtisadi vahiddir, müxtəlifliyə əsaslanan mədəni tamdır. Vahid proses olan Azərbaycan tarixinin və arxeologiyasının daha dərinindən, hərtərəfli öyrənilməsi həmişə aktualdır. Bu əsaslı araşdırma olmadan ölkənin inkişaf səviyyəsini, onun bənzərsiz, səciyyəvi xüsusiyyətlərini və mahiyyətini anlamaq qeyri-mümkündür.

N.M.Drujininin yazdığını görə «Tarixi prosesin dərinliklərinə varmaq müasir dövrün öyrənilməsinin və dərk olunmasının əsasını təşkil edir. Tarixin dərslərini başa düşmədən ictimai münasibətlərin mürəkkəb labirintindən çıxmaq mümkün deyildir. İctimai sistemin strukturu nə qədər mürəkkəbdirsə, onun başlıca qanunlarının və dəyişən formalarının, onun meydana gəlməsinin, inkişafının və ölüb getməsinin konkret-tarixi tədqiqi bir o qədər vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycan tarix elminin, arxeologiyasının, etnologiyasının keçmişinə «qayıdış», «müraciət» labüddür, zəruridir. A.A.Bakıxanova görə keçmiş bilmədən bu günlə

yaşamaq yolsuz səhraya düşərək orada məqsədsiz dolaşmaq deməkdir.

Şimali Azərbaycan torpaqları XIX tarixi əsrin ilk onilliklərində Rusiya imperiyası işgalina məruz qaldıqdan sonra xalqın öz mədəni irsindən uzaqlaşdırılması istiqamətində xeyli «tədbirlər» görüldü. Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin, arxeologiyasının bir çox problemləri Sovet hakimiyyəti illərində (1920-1990) də təhrif olunmuş surətdə, rəsmi səviyyədə irəli sürülmüş ideoloji tələblərə uyğun tərzdə işıqlandırılmışdır. İmperiya mərkəzi hər vasitə ilə Azərbaycan xalqının (eləcə də digər xalqlarının) etnogenezi, mədəniyyət tarixi məsələlərinin həll olunmaz səviyyədə qalmışına can atır, «xalqlar dostluğu» ideyasını təbliğ etməklə asılı xalqların özünütanıma prosesini ləngitməyə çalışır, yalnız rus mədəniyyətini «dünya səviyyəsinə uyğun olan dəyərlər sistemi kimi qabartmağa çalışır, «rus amilinin geridə qalmış xalqlara mədəniləşdirici təsir göstərməsi faktına diqqəti cəlb edirdi. Həmin dövrdə ölkənin tarixinə həsr olunmuş əsərlərin əksəriyyətində «Rusiya-Azərbaycan münasibətləri, əlaqələri» bölməsi vacib və məcburi ünsürlərə çevrilmişdi. Təsadüfi deyildir ki, ən azı orta təhsil almış Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti milli tarix, arxeologiya faktlarından daha çox Rusyanın keçmişinə aid olan mənbələri yaxşı biliirdi. Lakin xalqın öz tarixindən, mədəni irsindən uzaqlaşması prosesi 1990-ci ilin sonlarında davam etdi. Azərbaycan cəmiyyətində mütərəqqi olan əks-proses başlandı. Əsrin hadisələrini qabaqlayan Azərbaycanın yeni nəslİ milli-mədəniyyət məsələlərinə böyük bir həssaslıqla yanaşır. Mədəniyyət adamları, yəni ədəbiyyatçılar, memar və incəsənət ustaları, müəllimlər, humanitar sahələrə mənsub olan tarixçilər və başqaları milli-mədəniyyətləri ilə sıx bağlıdır və bu mədəniyyətin ümumtürk dəyərləri və bağlarına çox böyük əhəmiyyət verirlər: onlar milli mədəniyyəti məzmunca da, formaca da yüksək tuturlar. Müasir Azərbaycan ictimai düşüncəsində belə bir qənaət formalaşmışdır ki, Vətən tarixinin, arxeologiyası, etnologiyası və mədəniyyətinin obyek-

tiv şəkildə, xalqın ümdə mənafelərinə uyğun tərzdə araşdırmasının başlıca şərti ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni müstəqilliyidir. «Xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm edir. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur.

Ötən tarixi əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda tarix elminin, arxeologianın, etnologianın milli mənafelərə uyğun tərzdə inkişafına çalışan, can atan elm fədailəri az deyildi. Vətənə hədsiz məhəbbət, sədaqət hissələri ilə bağlı olmuş bu şəxsləri elmi dərəcə, vəzifə və mənsəb maraqlandırmırıldı. Azərbaycan, doğma xalqın zəngin tarixinin araşdırılması, əldə olunmuş biliklərin gələcək nəsillərə çatdırılması həmin fədailərin başlıca istəyi idi.

Keçən tarixi əsrin 20-30-cu illərində bu istək-arzu ilə yaşamış, fəaliyyət göstərmiş, Vətənə və xalqa xidmətin misilsiz nümunəsini yaratmış Ələsgər HacıKazım oğlu Ələkbərov elm xadimləri arasında xüsusilə seçilirdi.

AMEA Arxeologya və Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdürü, AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor V.H.Əliyevə, AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini, filologiya elmləri doktoru, professor, Dövlət mükafatı laureati M.P.Qasimliya, AMEA-nın Coğrafiya İnstitutunun «Azərbaycanın paleoqrafik coğrafiyası» şöbəsinin böyük elmi işçisi, c.e.d. S.S.Vəliyevə, BDU «Arxeologiya və Etnoqrafiya» kafedrasının müdürü, tarix elmləri doktoru, professor Q.S.İsmayılovadəyə, BDU Tarix fakültəsinin dekan müavini, tarix elmləri doktoru, professor Ə.N.Dadaşova, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu «Azərbaycanın Antik dövr arxeologiyası» şöbəsinin kiçik elmi işçisi Bədircahan xanım Əmrullah qızına, «Azərbaycanın Orta əsrlər arxeologiyası» şöbəsinin aparıcı elmi işçisi Qənirə xanım Pirquliyevaya, elmi işçi Afaq xanım Quluzadəyə, «Azərbaycanın ilk Tunc və dəmir dövrü» şöbəsinin böyük elmi işçisi Tövhə xanım Hüsyenovaya, böyük elmi işçi Anar Ələskərova; «Azərbaycanın müasir dövr etnoqrafiyası» şöbəsinin müdürü, t.e.n. E.Ə.Kərimova, aparıcı

elmi işçi, t.e.n. X.D.Xəlilliyə, AMEA Tarix İnstitutu «Azərbaycanın Orta əsrlər tarixi» şöbəsinin elmi işçi D.M.Əzimliyə, Astara rayonu Mədəniyyət və Turizim şöbəsinin inspektoru Ə.C.Şəfiyevə; M.F.Axundov adına Respublika Milli Kitabxanın direktoru, fəlsəfə elmləri namizədi K.M.Tahirova, Xidmət və nəşriyyat işləri üzrə direktor müavini Cülbəniz xanım Səfərəliyevaya, «Oxuculara xidmət» şöbəsinin müdürü İsmayılova Ədibə İmaş qızına, şöbənin əməkdaşı Qənirə xanım İskəndərovaya, «oxuculara xidmət» şöbəsinin ÜOZ üzrə bölmə müdürü. Elfira Səmədovaya, aparıcı kitabxanaçı «oxuculara xidmət» şöbəsinin böyük kitabxanaçısı, Durna xanım Əsədovaya, kitabxanaçı Xumar Rüstəmovaya, Nuridə Məsməliyevaya, «Nadir kitablar» bölməsinin əməkdaşı Səkinə xanım Ağalarovaya, «Azərbaycan yazıçıları Birliyinin» üzvü, «Oxucuya xidmət» şöbəsi, mətbuat bölməsinin rəhbəri, şairə – tərcüməçi Fəridə xanım Hacıyevaya, kitabxanaçılardan: Abihəyat xanım Rzayevaya, Səkinə xanım Məmmədovaya, Lətifə xanım Qəhrəmanovaya, qeydiyyat şöbəsinin əməkdaşları Tamila xanım Həsənovaya, Cülçöhrə Məmmədovaya, «Elektron kitabxana» şöbəsinin müdürü Rübəbə xanım Səfərovaya, işçilərdən Kənül Kərimovaya, «Elektron dissertasiya Fondunun Təşkili və ondan istifadə şöbəsi»nin müdürü Güler xanım Hüseynovaya, Böyük kitabxanaçı Arzu xanım Əliqulu qızına, «Xarici ədəbiyyat şöbəsi»nin baş kitabxanaçısı Almaz xanım Murad qızına, kitabxanın təsərrüfat xidməti sahələri işçiləri Almaz Əhmədovaya, Kəmalə İsmayılovaya, Astara rayonu Pəlikəş kənd sakini Mahmudov Əyyub Bəhlul oğluna, Sipyət kənd sakini Allahverdiyev Nizam Aliqulu oğluna, Ağabaci Şükür qızına, Quba rayonu Hunalıq kənd tarix-diyarşünaslıq muzeyinin əməkdaşı olmuş **Əhmədov Hakim Məhəmməd** Quba rayonu sakini Baxışov İdris Həbib oğluna, Qəbələ rayonu Çuxur Qəbələ kəndinin bütün sakinlərinə: Arif Abdullayevə, sevimli İmran Şəmi oğluna, Məhəmməd Əhmədova, Nazim Rəhmanova, İlham Kərimova,

Əzməmmədov Nəbi kişiyyə, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun baza müdürü Niyaz Tehran oğlu Məmmədyarov, Əlihüseyn müəllimə, Vahid müəllimə, traktorcu Namiq kişiyyə və oğlu Comərd bəyə, kəndin tanınmış kişilərindən Əfqan bəyə, Məhəmməd bəyə, Şükür Şakir oğluna, Yusifov İldırım Zahid oğluna və onların timsalında bütün cavanlara Məhəmməd Şərifovlara, Məmmədov Məmməd və oğlu Xalis bəyə, Rəşidov Əzim babaya, həmçinin Laza kənd məktəbinin direktoru Məhəmməd müəllimə, çox istəkli qardaşım, gözəl insan, riyaziyyat müəllimi Bəşirov Zamin İsmayılov oğluna, Küsənət kəndindəki dulus ustası Vaqif Zeynalova, Qızı kənd sakini riyaziyyat müəllimi, gözəl insan Şıxbabaya, Buduq kənd sakini Aqil bəyə, monoqrafiya yazıldığı müddət ərzində mənəvi yardımalarını əsirgəmədikləri üçün müəllif onlara dərin minnətdarlıqlarını bildirir.

GİRİŞ

Azərbaycan dünyanın əlverişli təbii, coğrafi şəraitə malik olan ölkələrindən və beynəlxalq aləmdə insanın təşəkkül tapdığı, böyük təkamül yolu keçdiyi məskənlərdən biri kimi tanınır. Azərbaycanın arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi işinə hələ XIX tarixi əsrin 20-ci illərindən (Şimali Azərbaycan ərazisinin Rusiya imperiyası tərəfindən işgal olunması zamanından) başlanılmışdır. Ölkənin şimal qismini əsarət altına almış rus hakimiyyət orqanları Azərbaycanın zəngin yerüstü və yeraltı sərvətlərinə sahib olmağa, bundan faydalana maşa can atırdılar. XX tarixi əsrin 20-ci illərinədək Azərbaycanda arxeoloji abidələrin araşdırılması ilə başlıca olaraq əcnəbi, həvəskar arxeoloqlar məşğul olmuşlar. Təbii dir ki, bu hal həmişə Vətənin bir çox arxeoloji abidələrinin mənimsənilməsi, «özəlləşdirilməsi» ilə nəticələnmişdir. Rusiya, Fransa və Almaniya «tədqiqatçıları» bu sahədə xüsusi silə «fərqlənmışlər». 1834-cü ildə İsvəçrə «səyyahı» Dübua de Manperi indiki Göygöl bölgəsi ərazisində arxeoloji qazıntı işləri aparmış, aşkar etdiyi materialları Fransaya göndərmişdi. Gədəbəy və Daşkəsən mis mədənlərində çalışmış V.Belk (1888-1890) 300-dən artıq abidəni qarət etmiş və topladığı arxeoloji materialları Berlin, Hamburq və Münhen muzeylərinə yola salmışdı. Azərbaycanda arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış əcnəbi arxeoloqlar içərisində fransız tədqiqatçısı Jak de Morqanın adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, 1880-90-ci illərdə Cənub bölgəsində 230-dan artıq qəbir abidəsi açmış, Tunc və Dəmir dövrlərinə aid zəngin maddi mədəniyyət qalıqları toplamışdır. Jak de Morqan bu ardefaktların ən nəfislərini Parisə – Sen-Jermen muzeyinə göndərmişdir. Faktların sadalanması təsadüfi deyildir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qısamüddətli mövcudluğu (1918-1920) bu əsarətdə müəyyən fasılə yaratdı. Lakin 1920-ci ilin aprelin 28-də rus hərbi müdaxiləsi, Azərbaycanda sovet çevrilişi xalqın siyasi müstəqilliyini yenidən məhdudlaşdırıldı. XX tarixi əsrin sovetləşməsi əvvəlki Rusiya imperiyasının

tam təkrarı deyildi: dünya dəyişmişdi və imperiya mərkəzi xalqları XIX tarixi əsr qaydaları ilə idarə etmək iqtidarından məhrum olmuşdu. «Yeni dünya qurmaq» şüarını bəyan etmiş Rusiya bolşevikləri 70 il ərzində imperiya məkanında olan xalqların mədəni təkamül potensialı ilə hesablaşmalı oldular. İmpriya mərkəzi keçmiş SSRİ xalqlarının o cümlədən Azərbaycanda, mədəni inkişaf prosesinin qarşısını almaqda aciz idi. Buna görə də sovet rəhbərliyi imkan daxilində bu inkişafa «lazımı» istiqamət verməyə çalışırı.

1920-ci ildə Azərbaycan Dövlət tarix Muzeyinin yaradılması, 1923-cü ildə Azərbaycan Arxeologiya Komitəsinin təsis olunması, həmin ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyətinin təşkili, 1924-cü ildə Bakıda ölkəşünasların qurultayının keçirilməsi, 1926-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda yerli arxeoloqların yetişdirilməsi məqsədilə rus alımlarının cəlb olunması, bölgələrə xüsusi arxeoloji ekspedisiyanın göndərilməsi, bir sira yeni elmi nəşrlər Azərbaycanda sovet hakimiyətinin ilk dövrünün mühüm elmi hadisələrindən idi. Ötən tarixi əsrin 30-cu illəri Azərbaycan arxeologiyasının inkişafında ayrıca mərhələ təşkil edir. Bu illər ərzində Mil düzünə, xüsusilə «Örənqala» adlı şəhər yerinə, Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərinə və ölkənin qərb bölgələrinə elmi arxeoloji ekspedisiyalar təşkil olundu. Ekspedisiyalarda Ə.H.Ələkbərovun, İ.M.Cəfərzadənin və S.M.Qaziyevin uğurları diqqəti daha çox cəlb edirdi. Azərbaycanda arxeoloji araşdırmaşlar sahəsində milli kadrların ön mövqelərə keçməsi ölkənin maddi-mənəvi dəyərlərinin qorunmasının, onların gələcək nəsillərə ötürülməsinin, çatdırılmasının möhkəm təminatı idi.

Nəzərdən keçirilən dövrdə ən məhsuldar və çoxcəhətli alim Ə.H.Ələkbərov olmuşdur. Onun maraq və əhatə dairəsi geniş idi. O, eyni uğurla Azərbaycan arxeologiyası və etnologiyası problemlərinə dair məqalələrlə çıxış edir, Azərbaycanın Naxçıvan diyarında boyalı saxsı və Bakı yarımadasında məzarlıqlar haqqında yazırı. Ə.H.Ələkbərovun Azərbaycan arxeologiyasına, etnologiyasına dair araşdırmaşları çoxcəhətliliyi ilə seçilirdi. Ə.H.Ələkbərov Azərbaycan Dövlət Universitetinin

tarix-filologiya fakültəsini bitirmiş, Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin və Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin işində fəal iştirak etmişdir. Büyük alim ötən tarixi əsrin 30-cu illərində keçmiş SSRİ EA Azərbaycan Filialının Tarix İnstitutunda çalışmış, həmin elm ocağında maddi mədəniyyət tarixi bölməsinə rəhbərlik etmişdir. Ə.H.Ələkbərov Örənqalada aparılmış arxeoloji qazıntıların ilk təşkilatçılarından olmuş Azərbaycan arxeologiyasında küp qəbirləri mədəniyyətinin öyrənilməsi onun adı və elmi fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, 1935-ci ildə Moskvada keçirilmiş II Beynəlxalq İran incəsənəti konqresində küp qəbirləri mədəniyyəti mövzusunda çıxış etmişdir. Ə.H.Ələkbərov Azərbaycanın ilk etnoloji xəritəsinin tərtibçisidir. Bu xəritədə 5 mindən artıq yaşayış yeri qeyd olunmuşdur. Görkəmlı araşdırıcı Azərbaycan xalqının məişət, təsərrüfat və maddi-mənəvi mədəniyyət məsələlərinin tədqiqinə geniş yer vermişdir. Azərbaycan arxeologiyasının, etnologiyasının bir çox aktual problemlərini yüksək elmi səviyyədə araşdırmaqla Ə.H.Ələkbərov XX tarixi əsrin 30-cu illərində keçmiş SSRİ məkanında tügyan edən kütləvi izləmələrin qurbanı olmuşdur. 1960-ci ildə nəşr olunmuş əsərlər toplusu onun zəngin elmi fəaliyyətinin yalnız fragментləri hesab oluna bilər. T.Ə.Bünyadovun və Q.S.İsmayılovun, M.C.Xəlilovun məqalələrində görkəmlı alimin elmi fəaliyyətinin başlıca cəhətləri və mühüm istiqamətləri nəzərdən keçirilir. Zənn edirik ki, Ə.H.Ələkbərovun, həm də XX tarixi əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda tarix elminin, arxeologiyasının, etnologiyasının yeni təməlini qurmuş, millətinə bağlı olmuş digər zəka sahiblərinin həyatının, fəaliyyətinin, elmi irsinin araşdırılması işləri davam etdirilməlidir. Bu, çağdaş Azərbaycan alımlarının: tarixçilərin, arxeoloqların və etnoloqların müqəddəs borcu olmalıdır.

I FƏSİL

XIX ƏSRİN SONU – XX TARİXİ ƏSRİN 30-cu İLLƏ-RİNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI, SİYASI VƏ MƏDƏNİ HƏYATININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə məcburən qatıldıqdan dərhal sonra ərazidə xanlıq üsuli-idarəsi yerinə əyalətlər, dairələr və distansiyalar təşkil olundu. Bununla yanaşı həm də ilk dəfə olaraq rus çarızminin hərbi-inzibati parçalama sistemi və baş rəislik vəzifələri təsis edildi. 1840-cı il aprel ayının 10-da verilmiş fermana əsasən komendantlıq sistemi əvəzinə Cənubi Qafqazda «Zaqafqaziya ölkəsinin işlərinə baxan» və 1844-cü ildə həmçinin Qafqaz Canişinliyi İdarəsi yaradıldı. Verilmiş siyasi-iqtisadi və mədəni islahatlar əsasında Cənubi Qafqaz süni olaraq iki hissəyə ayrıldı: 1. Gürcüstan imperiya quberniyası və Xəzər vilayəti hissəsi. 2. Mərkəzi Şamaxı şəhəri olmaqla Şamaxı quberniyası. Yeni təsis edilmiş irili-xirdalı bütün idarələrdə dəftərxana-qeydiyyat işləri rus dilində aparılmağa başlandı.

Böyük yaradıcı potensiala malik olan Şimali Azərbaycanda yeraltı tarixi-arxeoloji maddi-mənəvi mədəniyyət abidələri ilə yanaşı bir-birini təkrar etməyən yerüstü tarixi-memarlıq nümunələrinin inşası böyük vüsət aldı. O dövrdə çox kiçik olan Bakı şəhərində 23-dən çox elm və təhsil ocağı, məscidlər fəaliyyət göstərməyə başladı. Şəhərin içərisində daha yaxşı tanınan, Şərq-tarixi ənənələrini özündə eks etdirən «Cümə məscidi», «Şah məscidi» Şirvanşahlar sarayının özünün daxilindəki məscid, «Sınıq qala məscidi», «Giley məscidi», «Qasimbəy məscidi» və başqaları seçilirdi.

XIX ikinci yarısından XX tarixi əsrin 20-30-cu illəri-nədək Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında irəliyə doğru köklü dəyişikliklər baş verməyə başladı [18].

Kapitalizm kuruluşunda ictimai-iqtisadi strukturun təşəkkülü, neftin hasilatı, emalı və başqa ağır sənaye sahələri, iri və xırda kustar istehsal, aqrotəsərrüfat, maliyyə-kredit idarələri, milli kapitalın bütün sahələrdə təmərküzləşməsinin dərinləşməsi, şəhər həyatında, ticarətdə, rabitədə, baş verən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri, inzibati idarəçi-likdə irəliləyişlər, ictimai-siyasi vəziyyətin kəskin xarakter alması, birinci dünya müharibəsinə münasibət, maarif, səhiyyə, mətbuat, elm, ədəbiyyat və incəsənət, ölkələrarası qarşıqliqlı mədəni əlaqələr, Rusiyada baş verən fevral burjua inqilabı, oktyabr çevrilişi, Cənubi Qafqazda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətin yaranması və mədəni quruculuqda misli görünməmiş irəliləyiş bu tarixi mərhələnin mühüm hadisələri hesab olunmalıdır.

XIX tarixi əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin yaranması, aqrar islahatların hazırlanması və həyata keçirilməsi, şəhər, məhkəmə, inzibati-idarə dəyişiklikləri, islahatdan sonrakı dövrədə qul-bazar münasibətləri, neft sənayesində və başqa sahələrdə inhisarların yaranması, rabitə, nəqliyyat, aqrotəsərrüfat və sənətkarlıqda yeni istehsal üsulunun meydana gəlməsi, ticarət, maliyyə-kredit, müəssisələr və şəhərlərin statusu, torpaq sahibliyi, sudan istifadə, köçürmə siyaseti, ictimai təbəqələşmənin artması, imperiyaya qarşı iqtisadi və siyasi mübarizə, yerli burjuaziyanın, fəhlə sinfinin formalaşması, milli təşəkkülün mərhələləri, maarif sistemində vəziyyət, yeni məktəb uğrunda hərəkat, ilk mədəni-maarif müəssisələrinin yaranması, elmin inkişafı, ictimai-siyasi fikrin dəyişməsi, bədii ədəbiyyat, folklor, incəsənət, teatr və memarlığın yeniləşməyə doğru irəliləyişi geniş vüsət almağa başladı (VI şək.).

XX tarixi əsrin birinci yarısında Azərbaycan köklü dəyişikliklər dövrünün ikinci mərhələsinə qədəm qoydu. Yuxarıda göstərilən inkişaf yolları bir qədər sərt olsa da sonda yeni, uğurlu nəticələr üçün təməlin əsası hazırlandı. Lakin Azərbaycanın böyük maddi -mənəvi mədəniyyətə sahib olmasına istəməyən imperiya mərkəzi hər yerdə müxtəlif vasi-

tələrlə milli ucqarlarda baş verən mütərəqqi proseslərin qarşısını ciddi surətdə almağa çalışırdı [2].

Hələ 1733-cü ildə akad. İ.L.Lerx Bakıda 52 neft quyu sunun olduğunu qeyd etmiş, 1771-ci ildə isə akad. S.Q.Qmelin bu quyuların geoloji qazılma üsullarının təfsilatını layihələr əsasında şərh etmişdir. Kapitalist münasibətlərinin gur inkişafı azad kapitalın çatışmadığı imperiya bazarlarının imkanlarını üstələmişdi. Sürətli inkişaf bütün köhnə sahələri söküb dağdırıldı. Maarif, mədəniyyət və elmdə vaxtilə ağlaşıqmaz hesab olunan məsələlər çox qısa bir zamanda həll olunurdu. Buna görə də 1872-ci il 13 May əsasnaməsi ilə Azərbaycanda altıillik təhsil müddətinə malik olan, ödənişli qəza maarif ocaqları rus təhsilli məktəblərə çevrilir

[36. s.321].

XIX-XX tarixi əsrlər Azərbaycan xalqının tarixinə hərtərəfli inkişafın başlanğıçı kimi daxil olmuşdur. Bu əsrləri səciyyələndirmək, təhlil etmək, xüsusiyyətlərini açmaq üçün istifadə edilmiş mənbələri iki qismə ayırmak məqsədə uyğun hesab edilməlidir:

1. Müxtəlif arxiv materialları; 2. Tədqiq olunan dövrün mənbəşünaslıq nəşrləri. Bunlar əsasən sənədli materiallardan: iqtisadi, siyasi, təsvirçi (arxeoloji-etnoloji) xülasələrdən, hesabatlardan, statistik-telegrafik mənbələrdən ibarətdir. Bu mənbələr çarizmin imperiya siyasetində şəhər idarəetməsinin qanunvericilik aktlarının xüsusi əhəmiyyət daşındığını üzə çıxarır. Burada məqsəd zəif öyrənilmiş və çox az təhlil olunmuş mənbələrin qısa şərhini verməkdir. Göstərilən mənbələrdə əsasən Azərbaycanda xanlıqlar döneminin və ondan sonrakı, çox qısa tarixi mərhələlərin bəzi ictimai-siyasi xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Məlumat tipli nümunələri ilk dəfə olaraq XVIII - II yarısında – XIX tarixi əsrin ilk rübündə (1823-cü ildə) Qafqazdakı rus qoşunlarının ali baş komandanı A.P.Yermolovun əmri ilə toplanılmışdır.

P.Zubov və O.Evetski [22. s.321] ilk dəfə olaraq ənənəvi, çərçivələşdirilmiş, təsvircilik prinsipindən kənara çıxmaga səy göstərməyə çalışmışlar. A.S.Qriqoriyevin tərtib etdiyi, ideyası «Rusyanın Qafqazdakı mülkünü icmal» və digər məsələlər daha dolğun həm də düzgün izhar olunmuşdur.

Dövrün mənbəşünaslıq nəşrlərində həmçinin Azərbaycanın təbiəti, iqlimi, təbii sərvətləri, əhalisi, ərazisi, arxeoloji, etnoloji xüsusiyətləri, sənayesi, hərbi-strateji imkanları və tiCARƏT işləri haqqında geniş, elmi əhəmiyyətli məlumat verilir. A.S.Qriqoryevin tərtib etdiyi «İcmal»ın III hissəsində «müssəlman əyalətləri hərbi dairələri» hesab edilən Qarabağ, Şirvan, Şəki və Talyış vilayətlərinin özünəməxxsus, səciyyəvi xüsusiyətləri əksini tapır. «Dağıstan əyalətlərinin hərbi dairəsi» hesab edilən Bakı və Qubanın vəziyyəti IV hissədə işıqlandırılır. XIX tarixi əsrin 60-cı illərinin sonlarında çarizmin Qafqazda apardığı 65 illik müharibələr başa çatdı. Bu na görə də həmin tərtibat bütün sahələri əhatə edən, qiymətli məlumata malik olan, seriya xarakterli mənbələr külliyyat şəklində [34] yenidən nəşr edildi [37].

Keçmiş SSRİ dönəmində bu tipli mənbələr yalnız Bakı şəhəri üçün tərtib olunaraq, istifadəyə verilmişdir (VI şək.).

Böyük Qafqaz sıra dağlarının Şimal-şərq yamacında 350-400 metrlik kriogen mənşəli yasti hündürlüyüdə, 40° 21-23 şimal en, 49° 51-54 şərq uzunluq dairələri arasında, dünya okeanı (Sakit) səviyyəsindən – 16-21 m. aşağıda, Bakı yarımadasının cənubunda, Xəzər dənizinin qərb sahilində, 1300 km^2 -lik sahənin, uzunluğu 64 və eni 22 km şərqə doğru tədricən daralan bir hissədə, şərqi dən Sultan, qərbdən isə Bayıl və Şeyx burnu ilə əhatə olunan, orografiq baxımdan yarımadada, torpaq tərkibi üçüncü və dördüncü dövrün gil təbəqələrindən ibarət olan bənzərsiz Bakı şəhəri yerləşirdi. Bu tip əlverişli coğrafi mövqeyə, şəraitə, iqlimə, təbii sərvətlərə, faydalı qazıntılarla, sənət sahələrinin müxtəlifliyinə, xammal ehtiyatlarına, maddi və mənəvi mədəniyyətin cevik

inkışaf səviyyəsinə malik XIX-XX tarixi əsrlərdə dünyada heç bir şəhər olmamışdır (VI şək.). Şəhər çoxəsrlilik tarixə və maddi-mənəvi mədəniyyətə malikdir. Əyri və dar küçələr köhnə Bakının inkişaf etmə tarixinin strategiyasını təşkil edir. Əbdürrəşid Əl-Bakuvi XV tarixi əsrədə yazırkı ki, şəhərin kənarında çoxlu kənd yerləşir, hər bir kəndin möhkəm divarı və qalası var [8. s.117-118].

Mənbələrdən məlumdur ki, Bakıda ilk yaşayış yerlərindən bir çoxu müasir mərhələdə Xəzər dənizinin şor suları altında qalmışdır. Yeni eranın ilk əsrlərində (I-VIII) Xəzərin sahil xətti Böyük Zirə və Daş Zirə adalarından 20 verst (1.0668 km) uzaqda olmuşdur. VI tarixi əsrədə dəniz suyunun səviyyəsi qalxmış, Bakının ilk məhəllələri, həmçinin Səbail şəhəri suyun altında qalmışdır. Düzbucaqlı şəklində olan bu şəhərin əvvəllər bir tərəfi enli olmuşdur (I şək. Bakının görünüşü). İçəri şəhər (II şək.) II Mənütöhr (1120-1200) vaxtında inşa edilən bir-birindən 15 addım aralı olan iki qalın divarla əhatəyə alınmışdı (III şək.).

Azərbaycanın XIX-XX tarixi əsrlərin Gəncə, Bərdə, Qazax, Lənkəran, Astara, Şamaxı, və Bakı kimi iri şəhərlərində kustar sənətkarlıq geniş inkişaf edirdi. Şəhərlərdə kətan, ipək, yun parçalar, metalisləmə əşyaları hazırlanır, Şər-qə və Avropa ticarət mərkəzlərini birləşdirən bəsit karvan və dəniz yolları vasitəsilə ixrac olunurdu. Şəhərdə 80-dən çox sənət sahəsi mövcud olmuşdur: culfalar (toxocular), dəmirçilər, boyaqçılar, dülgərlər, başmaqçılar, dabbaqlar, dərzi və dulusçular şəhərin kənarlarında yaşayırıllar. 1891-ci ilə aid olan məlumatə görə belə bir qarışq iqtisadi, siyasi, mədəni mühitə və iqlimə malik olan Bakının İçəri şəhər qismində – Qız qalasının ətrafındakı keçmiş Olginski küçəsində məsum körpə, çox qısa, lakin şərəfli, qırx səkkiz illik ömrünü halalliqla yaşamaq üçün Ələsgər HacıKazım oğlu, Heybət neft mədəninə və xırda sənətkarlıqla məşğul olan böyük bir imarətə malik Ələkbərovlar ailəsində keçmişin qalıqlarını, çağdaş dövrünün – indinin əsaslarını və gələcə-

yin rüseymlərini görmək üçün [15. s.3] işıqlı dünyaya göz açmışdı.

Tiflisdəki Ali Aleksandr İnstytutunu bitirmiş S.M.Qənizadə və H.B.Mahmudbəyov hər uşaqtan ayda üç manat alınmaqla Rusiyada, Qərbi Türkiyə və Avropada təhsil almış gənc milli burjuaziya nümayəndələrinin yetişdirilməsi, ümumilikdə Üsüli-Cədid məktəbləri ilə yanaşı Avropa tipli, tamamilə Bakı dumasının sərəncamında olan məktəblərin açılması və təhsilin ana dilində aparılması üçün gərgin mənəvi-psixoloji mübarizəyə başladılar. Onlar 1905-ci və sonrakı illərdə Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən yaradılmış «Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti»nin yardımı ilə Bakıda və əyalətlərdə orta təhsil verən, ilk üç məcburi fəndən «realni»lara şagird hazırlamaq üçün 1914-cü ildə bütün dörd illik məktəblərə (rus dili, riyaziyyat, coğrafiya, tarix, təbiətşünaslıq, fizika, rəsmxət və əl işi fənləri tədris olunurdu) ali dərəcəli statusun verilməsinə nail oldular [3]. Onlar xeyriyyə və maarifçilik cəmiyyətləri yoxsul ailədən olan uşaqların təhsil, tərbiyə almasına, ali məktəblərə qəbul olunmasına, onların pulsuz təhsilə sahib olmalarına xalqın maddi və mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanmasına yardım etməyə çalışırdılar.

1872-ci ildə Azərbaycanda altıillik şəhər məktəbləri təsis edildi. Nizamnamədə qeyd edilir ki, dördüncü sinfi əla qiymətlərlə bitirənlər gimnaziyaya və ya «realni» məktəblərin birinci sinfinə daxil olmaq hüququ qazanırlar. «Cəmiyyəti-xeyriyyə» («Xeyriyyə Cəmiyyəti») tərəfindən oğlanlar üçün açılmış «Səadət» şəhər məktəbində Ə.H.Ələkbərov ibtidai təhsilini davam etdirir. «Səadət» şəhər məktəbi şagirdlərinin geyim formaları etnoloji baxımdan çox maraqlı məlumat verə bilir. Tədris zamanı şagirdlər kitel geyərdilər. Kiteldə bir düymə, bir mavi zolaq, papağın qabaq hissəsinin ortasında nişan, üstündə isə məktəbin adı yazılırdı. Bir il təhsil aldıqdan sonra 1906-ci ildə yetim qalmış, fitri elmi istedəda malik olan Ə.H.Ələkbərov qeyri-şərtsiz «realni» məktəbin birinci sinfinə keçirildi. Burada ş-

girdlərə dördüncü sinfə qədər boz rəngli mahuddan şalvar və düymələri qızılı gimnäkstyorka, beşinci sinifdən başlayaraq mahuddan qara şalvar, qollarında iki qızılı rəngli düyməli qara kitel, sarı zolaqlı qara papağın ön tərəfində isə gerb taxılmış forma verilirdi. Ə.H.Ələkbərovun və digər şagirdlərin təhsil almasına yardım edənlər onların ali texniki-texnoloji mütəxəssis deyil, kommersiya işlərində çalışacaq çinovnik kimi görmək istəyirdilər. Buna görə də onu «realni»dan çıxarıb şəhərin «komerçeski» məktəbinə göndərdilər. Buradakı şagirdlər isə qara diaqnallı, düymələri qızılı rəngə çalan forma geyirdilər. Məktəbdə ticarət, maliyyə və iqtisadi sahələr üzrə ali məktəblər üçün tələbələr hazırlanırdı. Dövrün qayda-qanunlarına görə, hər bir məktəbin öz təmayülü mövcud olduğundan Ə.H.Ələkbərov 1915-ci ilin payızında Kiyev şəhərinə göndərilir.

O zaman Azərbaycanda milli dövlətçiliyin bərpası və xalqın özünüdərkinin inkişafı yerli əhalinin bütün təbəqələri arasında geniş yayılmışdı. Milli burjuaziya Azərbaycanda elmin inkişafı üçün ideal şərait yaratmağa səy göstərirdi. Tədris müəssisələrində fəlsəfəyə, tarixə, arxeologiyaya, etnologiyaya, ədəbiyyata üstünlük verilirdi. İmperiya mərkəzi bu tip sahələrə fikir verməsə də milli özünüdərk prosesinin qanuna uyğunluqları həmin məsələləri obyektiv yollarla qabardırıldı. Əgər 1914-1915-ci tədris ilində 9.643 orta məktəb şagirdindən (müəllimlər seminariaları istisna olunmaqla) yalnız 1137 nəfəri, 1919-1920-ci tədris ilində isə 9.611 şagirddən 3.115 nəfəri azərbaycanlı idi [4. s.16, 483].

1.1. Azərbaycanda tarix elminin inkişafında Ə.H.Ələkbərovun rolü

Tarixin qarışıq mərhələlərində büdrəməyən milli özü-nüdərkin aparıcı nümayəndələrindən biri olan gənc Ə.H.Ələkbərov 1915-ci ildə daxil olduğu Kiyev Kommersiya İnstitutunu bitirmək ərəfəsində iqlim şəraitinin sağlamlığına mənfi təsir etdiyini bəhanə edərək Bakıya qayıtdı.

Keçmiş əsrlərin maddi və mənəvi mədəniyyətinə marağını gizlədə bilməyən Ə.H.Ələkbərov 1919-cu ildə yeni təşkil edilmiş ilk ali təhsil ocağı Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqi şöbəsinin tarix-filologiya fakültəsinə daxil oldu. Fakültəyə daxil olmuş 50 tələbədən 12 nəfəri azərbaycanlı idi (Ə.H.Ələkbərov bu fakültəni 1926-ci ildə bitirir). Universitetə Sankt-Peterburqdan rektor təyin olunmuş V.İ.Razumovski Rusiyada yaşayır, vaxtaşırı Bakıya gəlirdi. Azərbaycan, rus və fars dillərini mükəmməl bilən, canını xalqının yolunda əsirgəməyən, Əli Cabbar Orucəliyev universitetin bütün ağırlıqlarını öz üzərinə götürdü. 1919-cu ilin Sentyabr ayının 15-də Ə.Orucəliyev istedadlı tələbə, Azərbaycan, rus, fars, ərəb və fransız dillərini mükəmməl bilən Ə.H.Ələkbərovu [6] özünə köməkçi təyin edərək tarix-filologiya fakültəsinin bütün elmi-təşkilat işlərini ona həvalə edir.

1919-cu ildə yerli diyarşunaslar-şərqşunaslar Azərbaycan xalqının qədim maddi-mənəvi dəyərlərini toplamaq üçün Bakıda, Gəncədə «həvəskar arxeoloq» və «Şərq tarixi» dərnəyi təşkil etdilər. Dərnəyin əsas təşkilatçıları C.C.Rəfibəyov, R.B.Əfəndiyev və Qafqaz tarixi-arxeoloji İnstitutunun əməkdaşları Ş.A.Balayev, Y.A.Paxomov, A.İ.Platonov, şərqşunas L.A.Zimin və Ə.H.Ələkbərov idilər. 1919-cu ilin dekabrında dərnəyin üzvləri Bakıda Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəzdində «Müsəlman Şərqini öyrənən cəmiyyət» adlı dərnək fəaliyyətə başlayır.

1923-cü ildə istedadlı alim Ə.H.Ələkbərov dərs dediyi özəl kursların birində təhsil alan, əslən Samaradan olan Qanna Fyodorovna Mixaylova ilə ailə həyatı qurur. Bir neçə qız övladından sonra (hələ körpə ikən dünyalarını dəyişmişlər) onların 1927-ci ildə Arqun, 1937-ci ildə isə Babək adlı oğlan uşaqları işıqlı dünyaya göz açdır. Ə.H.Ələkbərov həbs olunduqdan sonra bu körpələri onun əvəzolunmaz əziz bacısı boy-a-başa çatdırmışdır. Arqun Ələkbərov mükəmməl təhsilli, iqtisad elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almış, uzun illər Xəzər Gəmiçiliyi idarəsində (Kaspar –

«Kaspiyskoe paroxodstvo») çalışmışdır. O, 50-ci illərədə ailə həyatı qurmuş (həyat yoldaşı AMEA müxbir üzvü M.Ə.İsmayılovun bacısı), 1955-ci ildə Nərgiz, 1962-ci ildə Nigar; Babək Ələkbərovun isə Dilarə (1962) və Rəna (1969) adlı iki qız övladı dünyaya gəlmışdı

Azərbaycan Yer kürəsinin mərkəzi hissəsində, Avrasiya qitəsində, Böyük və Kiçik Qafqaz sıra dağlarının əhatəsində, dünyada mövcud olan 11 iqlim qurşağının 9-nun olduğu 4-cü və 5-ci subtropik iqlim zonasında, Əbdürəşid Bakuvinin dediyi kimi «başlanğıçı gecə-gündüzün bərabərliyində, günorta vaxtı, kölgənin uzunluğu beş qədəm, qədəmin beşdə üçünü və qədəmin altında beşini təşkil edən» [9. s.111] yerdə, səfali təbiəti, küləkli, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətə, saysız-hesabsız tarixi, arxeoloji, memarlıq abidələrinə və səviyyəsinin əksəriyyətinin maddi-mənəvi mədəniyyətə malik olan ərazidə yerləşir. Azərbaycan məkanı qədim dövrlərdən başlayaraq dünyanın həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Buraya hər yerdə səyyahlar, din, təriqət nümayəndələri, coğrafiyaşunaslar, alımlar, hərbi xadimlər, geoloqlar, arxeoloqlar və etnoloqlar gəlmişlər [7]. XIX ə. ikinci yarısında XX tarixi əsrin əvvəllərində Azərbaycan, rus, fars, həmçinin müxtəlif Avropa dillərində arxeologiyaya [38], etnologiyaya [33] aid çoxsaylı mənbə və tarixi məlumat yazılib, nəşr olunmuşdur. Ötən əsrin 20-30-cu illərində yeni yazılmışlar əlavə olunarsa, sovet hakimiyyəti dövründə elmin böyük uğurlar qazandığını [14] və itirdiklərini (siyaseti elmə gətirdiyini) görməmək mümkün deyildir [16].

1901-ci ildə Qafqaz Dairəsi Təlim Mərkəzinin inspektoru L.Lopatinskinin fəal köməyi sayəsində Tiflisdə Moskva Arxeoloji Cəmiyyətinin filialı yaradıldı. 1916-ci ildə Bakı pedaqoqlarından bir neçə nəfər (İ.V.Denifer, V.D.Pokrovskiy, A.P.Popov və başqaları) Azərbaycanda Moskva Arxeoloji Cəmiyyətinin yarımsöbəsinin açılması haqqında müraciət etdilər. Lakin imperiya mövcud siyasi, iqtisadi, hərbi və strateji səbəbləri bəhanə gətirərək müraciətə mənfi cavab verdi. 1921-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin

professoru təyin olunmuş L.Q.Lopatinski ideyalarını yenidən həyata keçirməyə çalışdı. 1922-ci ildə «Şərqsünaslıq» və «Sosial elmlər» İnstitutları nəzdində müvəqqəti olaraq L.Q.Lopatinskinin rəhbərliyi altında və Ə.H.Ələkbərovun fəal köməyi sayəsində «Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyəti» (özək) yaradıldı. Cəmiyyətin ilk iclası həmin ilin fevral ayının 10-da Bakıda açıldı. Burada Azərbaycanın arxeoloji xəritəsinin tərtib olunması və bir neçə yerdə qazıntı işlərinin aparılması tövsiyə olundu [1].

Bu zaman Azərbaycan Dövlət Muzeyində (1920-ci il də yaradılmışdır) arxeoloji qazıntı işləri ilə məşğul olacaq xüsusi səlahiyyətli komissiya fəaliyyət göstərməyə başladı.

İlk böyük elmi cəmiyyət sayılan Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyətinin 1923-cü il Mart ayının 5-də tərtib olunmuş nizamnaməsini D.Urusov, Azərbaycan Dövlət Universitetin professoru A.R.Zifeldt-Simumyaki və «Kommunist» qəzeti-nin redaktoru H.Cəbiyev təşkilatın 5 iyul 1923-cü ildəki təsis qurultayına təqdim etdilər. Ə.H.Ələkbərov da daxil olmaqla 36 üzvdən ibarət olan cəmiyyətin iclasında Ə.B.Haqverdiyev, P.K.Juze, M.Abezquz, F.Blaqovidov, M.B.Mirbağılı, İ.Nəbioğlu, Y.A.Paxomov, V.M.Sisoyev, Q.Sadiqi, A.Sübhənverdixanov, A.Uşkov, D.B.Şərifov, İ.Şeyxzadə və R.Şabanov çıxış edərək müsbət fikirlərini söylədilər. Cəmiyyətin həqiqi üzvləri R.A.Axundov, H.S.Sultanov, S.M.Əfəndiyev, T.Şahbazi, M.Hacıqasimov, fəxri üzvləri Q.M.Musabəyov, D.X.Bünyadzadə, M.F.Köprülüzadə (Türkiyə), təşkilatçı üzvləri Ə.Ubaydullin, A.Vəzirzadə, Ə.H.Ələkbərov, İ.M.Cəfərzadə, həqiqi üzvləri M.Quliyev, Ə.B.Haqverdiyev, S.S.Axundov, C.H.Məmmədquluzadə, Ü.Ə.Hacıbəyov, H.Zeynallı, A.Sübhənverdixanov, M.Ba-harlı, P.Kərimov, N.Şahtaxtinski və b. [23. s.54] bu sahədə fəallıq göstərdilər.

Vahid elmi düşüncə mərkəzi hesab olunan Azərbay-can Arxeoloji Cəmiyyəti 1923-cü il iyunun 30-da Azərbay-can SSR XKS-nin sədri Q.M.Musabəyovun imzası ilə rəsmən Xalq Maarif Komissarlığının Baş Texniki Peşə Təhsili

bölməsinin tərkibinə daxil edildi [17]. Çox əzablı yollardan keçmiş, arxeologiya və etnologiyani özünün amalına çevirmiş Azərbaycan Dövlət Universitetinin tələbəsi, elm fədaisi, Rəşid bəy İsmayılovun, Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvinin, Mirzə Məmməd Axundovun, Peterburq və İstanbul universitetlərinin professoru Ə.B.Hüseynzadənin, Asiya Fonetik Cəmiyyətinin həqiqi üzvü Sarbon (Fransa) universitetinin professoru, arxeoloq, şərqşünas, etnoloq M.A.Şahtaxtinskinin yetirməsi və Azərbaycanda arxeoloji dirçəlişin bəriz nümayəndəsi, fanatik tələbə-alim Ə.K.Ələkbərov bütün səy və bacarığını cəmiyyətin elmi-təşkilati məsələrinin həllinə sərf edirdi. Azərbaycan Dövlət Universiteti və Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyətinin (AAC) birgə səyi ilə Abşeronu öyrənmək üçün arxeoloji-etnoloji ekspedisiya təşkil olunur. Ə.H.Ələkbərov müəllimi, ADU-nun incəsənat tarixi kafedrasının müdürü V.M.Zümmerlə [20] birlikdə Qız qalası da daxil olmaqla Bakı ətrafındaki abidələrin abadlığı və tədqiqi işlərinə rəhbərlik edirdi. Alim Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyətə həqiqi üzv seçilənə qədər (1925-ci il oktyabrın 15-dək) yığıncaqlarda həmişə kənar şəxs kimi iştirak etmişdir. 1925-ci il May ayının əvvəllərində cəmiyyət böyük nüfuzla və təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olduğunu nəzərə alaraq onu Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə daxil edilməsini tövsiyə etdi. Ə.H.Ələkbərov Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyətinin ümumi yığıncağında yeni yaradılmış, 4 Mart 1924-cü ildə XKS qərarı ilə təsdiq olunmuş, həmin ilin Mart ayının 23-də «Bakinskiy Raboçiy» qəzetində çap olunmuş qərarını [35], Azərbaycanın bilavasitə tarixi, arxeoloji və etnoloji məsələlərinin həllini sürətləndirən «Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti»nin (ATTC) sıfarişlərini yerinə yetirərk 1924-cü ildə Bakı Siyasi Maarif Evində böyük coşqunuqla Azərbaycanda mövcud olan maddi-mənəvi mədəniyyət abidələri haqqında mühazırələr oxuyur. Sonralar bu abidələri yerlərdə qeydiyyata alıb, onlar haqqında bibliografik məlumat toplayaraq, 1925-ci ildə yaratdığı və müdür olduğu Respublika Fotoqrafçılar Cə-

miyyətinin köməyi ilə mindən çox maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin fotosurətini çıxartdı [10]. O, müxtəlif arxeoloji qazıntı işlərində çalışaraq, ADU-da gələcəyin tarixçilərinə arxeologiyadan xüsusi özəl kurs keçir, hesabatların yazılımasına biliyini əsirgəmir, bölgələrin arxeoloji xəritələri üzərində işi davam etdirir, elmi ezamiyyətlərə gedir, iclas və konfranslarda elmi-nəzəri məruzələrlə tövsiyyələr verir, tarixi ekskursiyalarda bələdçilik edir, arxeoloji sərgilərin təşkilində xidmətlər göstərir və yeni yaradılmış «Azkomstarisin [19] mətbuat orqanında məqalələrlə fikirlərini geniş xalq kütłələrinə çatdırırırdı.

Ə.H.Ələkbərov üzərində olan dövlət «nəzarətinin» bir qədər yumşaldılması üçün keçmiş SSRİ mədənçilərin xahişi ilə din əleyhinə Azərbaycanda muzey təşkil etdi. 1925-ci ilin Sentyabr ayının 24-də «Satır-aqıt» adlanan tatar teatrının binasında diyarşunasların Ümmumazərbaycan cəmiyyətinin birinci qurultayı çağırıldı. Cəmiyyətin yaradıcılarından biri və rəhbəri Ə.H.Ələkbərov geniş məzmunlu məruzə ilə çıxış edərək kiçik türk şöbəsinin yaradılması məsələsini irəli sürdü.

1926-ci il Fevralın 26-dan Mart ayının 5-dək türkoloqların türk mədəniyyət sarayında keçirilən birinci ümumittifaq qurultayında keçmiş SSRİ-nin müxtəlif yerlərindən 131 və 30-a qədər xarici ölkədən gəlmış nümayəndələr qarşısında qurultayın məsul katibinin müavini Ə.H.Ələkbərov sürəkli alqışlar altında çıxış etdi. O, vətənə, xalqa böyük məhəbbət hissəleri ilə aşılanmış Azərbaycanın tarixi, arxeologiyası, etnologiyasının mənimsənilməsi və yeni latin qrafikli əlifbaya keçidin sürətləndirilməsi yolları mövzusunda geniş-miqyaslı və çoxşaxəli məruzə ilə hamını valeh etdi. Ə.H.Ələkbərov bu qurultayda tarix, arxeologiya və etnologiya seksiyasının təşkil edilməsinə nail oldu. Ali Şura tərkibində isə nəzarət üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Bundan əlavə növbəti qurultaylarının hazırlanması və keçirilməsində Ə.H.Ələkbərov bütün ağırlıqları üzərinə götürməyə məcbur oldu. Komissiyanın tərkibinə Mircəfər Bağı-

rov və Ə.H.Ələkbərovla yanaşı 28 nəfər daxil edildi. Respublika XKS tərəfindən verilmiş yeni dekret Azərbaycan ərazisinin arxeoloji cəhətdən tədqiqi üçün əlverişli şərait yaratdı. Ə.H.Ələkbərov ideya həmkarları ilə birlikdə Xocalıda, Böyük Qafqazın ətəklərindəki «Yaloylutəpə mədəniyyəti»nin, Kiçik Qafqazın dağlıq hissələrindəki tsiklop tikilişinin və Bakı şəhərində aparılan arxeoloji qazıntı işləri böyük uğurlar qazandı.

Azərbaycan SSR ictimai elmlərin bir sıra məsələlərinin işlənib hazırlanmasında «Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti»nin ciddi rol oynamışdır [5]. Azərbaycan tarixi, arxeologiyası, etnologiyası, iqtisadiyyat və mədəniyyət problemləri cəmiyyətin diqqət mərkəzində duran əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Cəmiyyətin nəzdində dərnək statusuna malik lüğət, dil, folklor, taliş, tat və Dağıstan komissiyaları təşkil olunmuşdu. Ə.H.Ələkbərov bu illər ərzində cəmiyyətdə arxeologiya, etnologiya və folklorla yanaşı, incəsənət məsələləri və iqtisadi problemlərlə də ciddi məşğul olurdu. 1926-1928-ci illərdə Ə.H.Ələkbərov cəmiyyətin məsul katibi, mərkəzi bürosunun üzvü, Ali Şurasına namizəd olmuş, və onun sessiyalarına rəhbərlik etmişdir. 1927-28-ci illərdə Ə.H.Ələkbərov Azərbaycan Dövlət Muzeyində şöbə müdürü vəzifəsində çalışmışdır. 1927-ci ildə Azərbaycanda təşkil olunmuş ilk arxeoloji ekspedisiyanın rəhbəri Ə.H.Ələkbərov əldə olunmuş tarixi-arxeoloji elmi kəşflərin nəticələri haqqında Xarkov şəhərində keçirilmiş elmi məclisdə məruzə ilə çıxış edir.

1925-ci ildə Azərbaycan Arxeoloji Komitəsi özünün «Xəbərləri»ni çap etdirməyə başladı. 1927-ci ilin Aprel ayında mindən çox üzvə malik olan Azərbaycan Arxeoloji Komitəsi, Qədim Abidələrin, İncəsənət və Təbiət Abidələrinin Mühafizəsi Komitəsinə çevrildi. Komitənin həmin ilin May ayının 27-də çağırılmış 18-ci ümumi yiğincığında Ə.H.Ələkbərov bu qurumda azlıq təşkil edən xalqların təmsilçisi seçildi.

1927-ci ilin payızında (11 Oktyabr) Demyanenko başda olmaqla Bakı Sovetinin bir qrup işçisi qala divarlarının bəzi yerlərdən dağıdılmasını təklif etdi (VII şək.). Lakin qədim, Orta əsr, tarixi-arxeoloji, maddi-mənəvi mədəniyyətinin dağıdılmasına və məhv edilməsinə qarşı çıxan, dövlət «nəzarətində» olan Ə.H.Ələkbərovla yanaşı Gülnəzərov, Sübhanverdixanov, Dadaşov, Sisoyev və başqaları bu təklifə – əməllərə qarşı kəskin müqavimət göstərmiş oldular.

A.R.Zifeldt-Simumyaki (1889-1937), B.M.Zummer Ə.H.Ələkbərovun (Kiyevdə təhsil aldığı zaman hüquqşünas-tələbə dostu), D.B.Şərifov, Salman (Əsgər) Mümtaz, Hacı Qasımov, Ə.B.Hüseynzadə və bir sıra ziyalilar nadir elmi biliyə və təşkilatçılıq bacarığına malik olan Ə.H.Ələkbərovu dövrün çox təhlükəli, sürüşkən məqamlarında təqiblərdən qorumağa çalışırdılar.

Yüksək elmi biliyə və erudisiyaya sahib olan Ələsgər Hacıkazım oğlu Ələkbərov yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu öndə gedənlərlə, yəni sovetlər tərəfindən bilərkədən Azərbaycanın bütün elm və idarəetmə sahələrinə başçılıq etmək, məkrli məqsədlər naminə göndərilənlərə qarşı mübarizə aparmaqda deyil, onlardan istifadə etməklə, arxa cərgədə olub Vətən üçün, arzu və ideyalarının həyata keçirilməsi naminə istifadə etməkdə göründü. O, 1920-ci ildə Peterburqda hüquq fakültəsini bitirmiş, Başqırıstanın Ufa şəhərindən olan İ.İ.Meşşaninovla birgə Azərbaycan ərazisini qarış-qarış gəzərək tarixi-arxeoloji dəyərlərin – faktların bu tədqiqatçı tərəfindən saxtalasdırılmasına mane olmağa çalışmışdı. 1928-ci ildə Ə.H.Ələkbərov İ.S.Əzimbəyovla Talışda [12] və sonra Gəncədə arxeoloji ekspedisiyada iştirak etdi. 1929-cu ilin oktyabrında Azərbaycanda «Lenin milli siyaseti ideyalarını həyata keçirmək» adı ilə «Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin bazası əsasında Ə.H.Ələkbərovun böyük enerji və gərgin əməyi sayəsində Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutu (AETİ) və onun tərkibində tarix, arxeologiya və etnologiya seksiyası yaradıldı. Ə.H.Ələkbərov burada elmi işçi vəzifəsində çalışmağa başladı. Həmin

ildə o, ADETİ-nin aspiranturasının (azad dinləyici kimi) tərix şöbəsinə daxil oldu. 1929-cu ildə Ə.H.Ələkbərov bu İnstitutun arxeoloji strukturuna rəhbərlik edərək, eyni zaman da Azərbaycan təbii istehsal komissiyasında bir neçə məruzə ilə çıxış edir [21].

Ə.H.Ələkbərov 1917-ci ildə yaradılmış «Qafqaz Tərxi-Arxeoloji İnstitutu»nun 1930-cu ilin dekabrından «Zaqafqaziya Tarix, Arxeologiya İnstitutuna» çevrilən elmi-tədqiqat müəssisənin üzvü seçilir.

1931-ci il ADETİ-un hesabatında qeyd olunmuşdur ki, Ə.H.Ələkbərov uzun illər Azərbaycan Xalq teatrı haqqında məlumat toplamış və bunun əsasında 15 ədəbi əsər (pyes) yazmışdır.

1932-1933-cü illərdə D.B.Şərifovun və Ə.H.Ələkbərovun apardıqları dəyərli tarixi, arxeoloji qazıntı işlərinin və etnoloji təhlil məsələlərinin çoxşaxəliliyi nəzərə alınaraq 1933-cü ilin noyabrında Azərbaycan ETİ-nin əsasında SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi yaradıldı. 1932-1935-ci illərdə şöbənin bazası əsasında maddi mədəniyyət tarixi bölməsi təşkil edildi. Bölmənin rəhbəri və baş mütəxəssisi Ə.H.Ələkbərovun məharəti və böyük zəhməti sayəsində maddi və mənəvi mədəniyyətin araşdırılması ilə məşğul olan bu seksiyada tarix, arxeologiya, etnologiya, epiqrafika və numizmatika sahəsinə daha geniş səlahiyyətlər verildi [11. s.21]. Həmin illərdə Ə.H.Ələkbərov Cənubi Qafqaz müşavirə-iclasında «Türk sufiksi və daşa pərəstiş»; «Azərbaycanda geridə qalmış yaşayış evlərinin formasının öyrənilməsi» adlı iki məruzə ilə çıxış etmişdir.

1935-ci ildə Ə.H.Ələkbərovun yazdığı elmi hesabatlar, gündəliklər, elmi-nəzəri məqalələr, apardığı arxeoloji-etnoloji ekspedisiyalardakı işlərinin nəticələri və uzun müddət böyük bir bölməyə rəhbərlik etmə fəaliyyəti nəzərə alınaraq ona tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi verilir [24. s.292]. 1935-ci ildə Ə.H.Ələkbərov həqiqi üzv kimi «İran inəcəsənəti və arxeologiyası» II Beynəlxalq Konqressə dəvət olundu. Burada istedadlı alim «Azərbaycanda küp qəbirləri mə-

dəniyyəti» məruzəsi ilə konqres iştirakçılarını bilik və bacarığı ilə heyran etdi.

1935-ci ilin Oktyabr ayının 25-də keçmiş SSRİ EA Azərbaycan Filialının əsası qoyuldu. Bir il sonra - 1936-ci il fevral ayının 27-də (təqiblərin ən ağır məqamında) keçmiş SSRİ EA Azərbaycan Filialının Rəyasət Heyəti «Tarix, Arxeologiya, Etnoqrafiya, Ədəbiyyat və Dilçilik» İnstitutunun yaranması haqqında sərəncam verdi. Beləliklə də Ə.H.Ələkbərov İnstitutun təşkilinə nail olmaqla yanaşı yaxın gələcəkdə «Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun» təşəkkül tapması üçün zəmin hazırlamağa müvəffəq oldu.

Ə.H.Ələkbərov 1931-ci ilə qədər arxeologiya və etnologiya sahəsində təxminən 300-dən artıq yazı səhifələrinin, 30-a qədər irihəcmli elmi-nəzəri məqalənin və 25-dən çox çap vərəqinin müəllifi idi. Bu elmi-nəzəri əsərlərdə Azərbaycanın tarixi-arxeoloji Paleolit dövründən başlamış son Orta əsrlərədək olan dövrü qiyamətli və təkzib olunmaz faktlarla əsaslandırılmışdır. Ə.H.Ələkbərov yalnız tarix, arxeologiya və etnologiyaya aid olan əsərləri ilə seçilmirdi. O, həmçinin arxeoloji ekspedisiyalarda bilavasitə iştirak edir, məsləhətləri ilə gənc tarixçilərə yardım göstərir, təbii muzey hesab olunan və hər növ maddi-mənəvi mədəniyyət abidələrinə, o cümlədən təbii və sünə düşərgə tipli mağaralı yaşayış yerlərinə, qədim dövrlərin qalıqları olan dini baxışlara: su, ağaç, daşla bağlı olan - dağlımış qədim yaşayış yerlərinin, şəhərlərin, ötən əsrlərin ictimai və dini təyinatlı tikililərin (məbəd, kilsə, məscid, hamam, karavansara, körpü); habelə müxtəlif tipli qalaların, qədim qəbir sahələrinin, Tunc, Dəmir dövrü mədəniyyət nümunələrinin öyrənilməsinin qayğısını çekir, hər yerdə doğma Azərbaycanı təbliğ və tərənnüm edirdi.

İnstitutun nəzdində təşkil olunmuş muzeyin işlərinə nəzarət etmək üçün Azərbaycan Tarixi, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun professoru A.R.Zifeldt – Simümyakinin rəhbərliyi altında daimi fəaliyyət göstərən komissiyanın tərkibinə t.e.n. Ə.H.Ələkbərov da daxil edildi. Uzaq keçmişin

bütün əşya sənədləri, həmçinin etnoloji məlumat, nağıl, əfsanə və dastanlardan ibarət olan xalq yaradıcılığı nümunələri Ə.H.Ələkbərovun ciddi, gərgin əməyi sayəsində elmi cəhətdən öyrənilmiş və xalqın tükənməz sərvətinə çevrilmişdir.

Ə.H.Ələkbərovun təşkilatçılığı sayəsində yaranmış elmi-tədqiqat, mədəni-maarif idarələri xalqın qədim maddi-mənəvi mədəniyyətinin təhlil olunub öyrənilməsinə daha çox diqqəti artırmağa başlanıldı. Məsələn, Azərbaycan Dövlət Muzeyi (indiki Azərbaycan Tarix Muzeyi) Azərbaycanın qədim abidələrinin qorunub saxlanması üzrə Azərbaycan Dövlət Komitəsinin (Azkomstaris) indiki Mədəniyyət Nazirliyi tərkibində memarlıq məsələlərinə baxan idarənin və nəhayət, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin bazası əsasında Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstитutunun, keçmiş SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin, sonralar SSRİ EA Azərbaycan Filialı və müstəqil, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılmasında Ə.H.Ələkbərovun müstəsna rolü danılmazdır.

Ə.H.Ələkbərov 1937-ci il dekabr ayının 30-da həbs olundu. 1939-cu il iyunun 9-da SSRİ XKC DİK-in (Daxili İşlər Komissarlığının - NKVD) xüsusi iclasında həbs müddəti islah-əmək düşərgəsində keçirməklə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir.

Cox qısa, lakin şərəfli ömrünün 48 ilindən 10 ilini ibtidai və orta məktəbə, 12 ilini ali təhsilə həsr etmiş Ə.H.Ələkbərov çətin həyatın dolanbac yollarında büdrəməmiş, tarixi inkişaf prosesini işgüzarcasına və müdrikliklə dərk etmiş, natiqlik qabiliyətini üzdəniraq «siyasi dəyişikliklərə», qəlbini isə xalqına vermiş, həyatının qalan 20 ilini tarix, arxeologiya və etnologiya elmlərinin təhlilinə həsr edrək dövrünə görə əlçatmaz zirvələrə yüksələ bilmişdir.

1.2. O.H.Ələkbərov və XX tarixi əsrin 20-30-cu illərində təqib olunmuş arxeologiya elmi

Cəmiyyət həyatının inkişafı maddi-mənəvi dəyərlərə olan tələbatın yüksəlişinə elmi və elmi-nəzəri düşüncənin təşəkkülünə gözəl şərait yaradır. Təşəkkül tapmış bu düşüncə isə insan həyatının ümumi təkamül prosesinə, onun inkişaf etməsinə, son məqamda ümumdünya tarixi birliyinin yaranmasına götərib çıxarır. İnkışafın bu tipinin, köhnə dövrlərin təhlil olunması, indiki zamanın anlaşılması, gələcəyin proqnozlaşdırılmasına cəhd edilməsi böyük bir tarixi yoluñ pilləpillə dəyişməsinə və izlənməsinə yardım edir.

XX tarixi əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda da bütün cəbhə boyu dövlət səviyyəsində terror və şantajların həyata keçirilməsinə başlanıldı. İyirminci illərdə özünə qapanmış və hərəkətə gəlmək üçün məqamını çözəyən yeni müstəmləkəçi sistem tədricən özünün çirkin mahiyyətini bürüzə verdi və dəhşətli niyyətlərini gerçəkləşdirməyə başladı. Bu sistem insanları, xüsusən də ziyanlıları əymək üçün bütün vasitələrə əl atırdı. Azərbaycanda başlanmış elmi yüksəlişini, mədəniyyətin bütün cəbhə boyu inkişafını və yaşayış tərzinin yeni quruluşa «uyğunlaşdırılması»ni sürətləndirmək üçün çoxdan düşünülmüş «çərçivə» taktikasının həyata keçirməsinə başlanıldı. İlk sinaq 1932-1933-cü illərdə süni surətdə tətbiq olunmuş acliq imtahanı ilə keçirildi. Sonralar bu sistem müxtəlif «siyasi, ideoloji, milli, dini sapıntılar» bəhanəsindən istifadə edərək öldürmək, dağıtmaq və köçürmə əməliyyatlarını önə çıxardı. Sılah qundağının tətbiqi, imperiya məkanında yaşayan əhalinin hüquqlardan məhrum olunması, həmin xalqların dünya inkişaf prosesindən geri qalmasını təmin etdi. Düşüncə təcavüzə məruz qaldı, təşəbbüs təqib olundu, təbii inkişaf mayasına «sinfî yanaşma», «əksinqilabçılar qarşı mübarizə», «sosialist mülkünün dağıdılması», «Vətən xaini», «düşmən dəyirmanına su tökmək» və s. kimi şüarlarla, ittihamlarla genosid siyasəti yeridilməyə başlandı. Azərbaycan milli təh-

lükəsizlik və daxili işlər idarələrinin verdiyi məlumata görə (1934-cü il yanvarından – 1939-cu ilin yanvarınadək) əksinqilabi və antisovet fəaliyyətinə görə Azərbaycanda 27.458 nəfər təqibə və cəzalara məruz qalmışdır [25].

Bu illər ərzində təqib və cəzalandırma sahəsində birinci yerə çıxmış Azərbaycan SSR təxminən yüz mindən çox ziyanlı, o cümlədən istedadlı alim, yazıçı, artist, müəllim, hərbi və din xadimi, partiya işçisindən ibarət olan «ordu» Sibirə və Qazaxistana göndərilir, «millətçi», «musavatçı», «pan-türkist», «panislamist» şəxslər və digər «partiya-cəmiyyətlərə rəğbət bəsləyənlər» Azərbaycanın yaşılı nəslinə mənsub olan ziyalılar «burjua əksinqilabçıları» damgası ilə ehtiyatda, ciddi nəzarət altında saxlanılırdı.

Sovet Azərbaycanının rəhbər orqanlarında özünəməxsus yeri, elmin və mədəniyyətin müdafiəçisi, SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialının sədr müavini, habelə Azərbaycan Tarix və Arxeologiya İnstitutunun rəhbəri R.A.Axundov Azərbaycanın dostu – linqivist A.R.Zifeldt-Simumyakini (milliyyətcə estondur, 1939-cu ildə cəzaya məruz qalaraq Kolimada ölmüşdur), elmdə fitri istedada malik olmuş SSRİ EA Azərbaycan Filialının Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi, maddi-mənəvi mədəniyyət tarixi bölməsinin rəhbəri Ələsgər Hacıkazım oğlu Ələkbərovu [26] dövlət orqanları səviyyəsində irticadan və satqınlardan qoruyurdu [27].

1926-cı ildə bilərkədən «Türkoloji qurultaydan» dərhal sonra Ə.H.Ələkbərovun adı, fəaliyyəti dövlət təhlükəsizlik orqanlarında millətçi, şovinist, musavatçı kimi müzakirəyə qoyulmuşdu. Çünkü Ə.H.Ələkbərov bu qurultayda ziyahıları türk xalqlarının birliyinin vacibliyini bildirmiş, latin qrafikası əsasında ümumi əlisbanın olmasını və maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin birgə təhlili məcəlləsinin həlli yollarının sürətlənməsinin zəruriliyini anlatmışdı.

Hələ qurultaydan çox əvvəl dövlət təhlükəsizlik orqanları Ə.H.Ələkbərovun «fəaliyyətini əks etdirən» xüsusi qovluq açmış, onun gələcək taleyini sual altına qoymaq

üçün səbəb, plan-prospekt hazırlamağa başladı. Xüsusi qovluqda onun ADR ordusunda rabitəçi əskər olması məsələsi önə keçirilərək, 1919-cu ilin Avqust ayının 20-dən Sentyabrın 23-dək hələ tələbə olduğu vaxtlar antisovet təbliğatında fəal iştirak etdiyinə, təşkil olunmuş arxeoloji cəmiyyətlərin orqanlarında işlədiyi zamanlarda «xalq əmlakının mənimsədiyinə», tədqiqat işlərində «yalan hesabatlar yazdığını» və «işə biganə münasibət bəslədiyinə», 1920-ci ildə təhlükəsizlik orqanları onun əksinqilabi işdə iştirak etdiyini iddia edərək həbsxanaya göndərdilər [28]. Bütün bu böhtan və ittihamların hamısı süni surətdə qurulmuşdu. Həbsin əsas səbəbi və günahlarından birincisi, yaxın qohumu, dostu, ideya məsləkdaşı və Musavat partiyasının üzvü, sovet həbsxanasında ölmüş Əhməd bəy Hacinskinin ailəsinə yardım etməsi idi. Ə.H.Ələkbərovun ikinci «günahı» onun Əli Yusifzadə ilə Məhəmmədhəsən Baharlı (Vəlili), Əbülfəz Babayev və Məhəmməd Həsən Baxşəliyevlə (şagird və tələbə dostları) görüşmək üçün etdiyi cəhdələri idi. Lakin hərəkətlərində, ideya baxışlarında ciddi səbəb tapılmadığı üçün və ziyalılar arasında çox böyük hörmətə malik olduğuna görə müəyyən zaman ərzində o, azad olundu və işə çıxmasına icazə verildi.

XX tarixi əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısında ölkədə yeni bir təhlükə «burjua millətçiliyi» tərəfindən yuxarıda adları hallandırılanlara böhtan atmaq idi. 1937-ci il Fevral ayının 24-də Sovet ordusu silahlı qüvvələrinin bayramından bir gün sonra «Vişka» qəzetində Ə.H.Ələkbərovun əvvəller müsavatçılarla bir partiyada məsləkdaş olduğuna dair yazı dərc olundu. Bu tənqid-böhtan, hədə-qorxu, iftira onun «xalqın gözündən» salınmasına-tutulmasına şərait yaradırdı. Bütün bu planlar Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının 4-cü şöbəsinin müvəqqəti rəisi, daşnak partiyasının gizli üzvü Q.B.Ovanesyan tərəfindən hazırlanaraq həyata keçirilirdi. Çünkü Ə.H.Ələkbərov Yuxarı Qarabağda və Qızılburunda (Naxçıvan) İ.I.Meşaninovun ziddinə gedərək onun dostu - həmfikri İ.A.Orbelinin plan və nəzəriyyəsini puca çıxarmışdı. İ.A.Orbeli jurnalistlərdən birinə

müsahibə verərkən demişdi: «... Ələsgər Ələkbərov boyalı qablar məsələsində lap ağlını itirmişdir. Əlbəttə bu məsələdə əsas təqsirkar onun məktəbidir»[13. s.27].

Azərbaycanın görkəmli alimi, ilk nəzəriyyəçi arxeoloq və etnoloq, tarix elmləri namizədi Ə.H.Ələkbərov 1937-ci il dekabr ayının 31-də minlərlə insanlara yapışdırılan 12394 sayılı iş üzrə həbs olundu [29].

Həbsxana hospitalında verilən arayışda qeyd olunur ki, Ə.H.Ələkbərov fiziki cəhətdən xəstədir, onun hərarəti heç vaxt aşağı düşmür, iş görməyə qadir deyil, şimal iqliminə tab götirə bilmir [30]. Lakin 1939-cu il İyunun 9-da Ə.H.Ələkbərov SSRİ (Xalq Daxili İşlər Komissarlığının) xüsusi iclasının qərarı ilə antisovet təşkilatında olduğuna və sovet quruluşuna qarşı təbliğat kampaniyasında iştirak etdiyinə görə 8 il müddətində islah-əmək koloniyasına göndərildi [31].

Çox ağır, dəhşətli əzablardan keçmiş, bütün varlığını Vətənə, xalqına və elmə həsr etmiş Ə.H.Ələkbərov 1939-cu ildə verilmiş 1 sayılı İE038414 şəhadətnaməyə əsasən o dövr üçün müalicəsi mümkün olmayan xəstəlikdən həbsxananın hərbiləşdirilmiş hospitalında vəfat etmişdir [32]. O, yalnız 1956-cı ildə reabilitasiya olunaraq bəraət almışdır.

II FƏSİL

XX TARİXİ ƏSRİN 20-30-cu illərində Ə.H.ƏLƏKBƏRO-VUN ARXEOLOJİ ÇÖL-TƏDQİQAT İŞLƏRİ VƏ FƏALİYYƏT PROQRAMLARININ BAŞLICA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ziddiyyətli-tarixi hadisələrin zənginliyi baxımından Azərbaycan Qafqazda mühüm yerlərdən birini tutur. Hələ çox qədim zamanlardan başlayaraq bu ərazidən beynəlxlaq bəsit- yorucu karvan ticarət yolları keçərək Şimali Cənubla və Şərqi Qərblə bütün sahələrdə six birləşdirmişdi. Belə cə-şidiqli əlaqələrin mövcudluğu sayəsində Şərq-Qərb və Şimal-Cənub mədəniyyətlərinin demək olar ki, səthi integrasiyasının əsası qoyulmuşdu. Mənbələrin verdikləri epizodik məlu- matına əsasən mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri, əlaqəsi, qo- vuşması prosesi zamanı yerli əlamətlər (Azərbaycan dəyərləri) daha çox «ixrac» olunması diqqəti cəlb edir.

İndiyədək Azərbaycan ərazisində salamat qalmış ar- xeoloji, tarixi və mədəniyyət abidələri, əsrlər boyu yerli əha- linin tarixi-mədəni simasının təhlili zamanı keçmiş dövrlər və mərhələlər haqqında çox qiymətli mənbə hesab olunur. Yeraltı və yerüstü maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələri bütün Azərbaycan ərazilərinə yayılmış, təbii sərvətlərlə qovuşaraq, ölkəni canlı və toxunulmaz, əsrarəngiz, əvəzo- lunmaz böyük bir muzeyə çevirmişdir.

Arxeoloji qazıntı işlərinin aparılması üçün münbət və əlverişli şəraitin olmasına baxmayaraq, tarixəqədərki (yazı- yaqədər) dövrlərin yüksək səviyyədə öyrənilməsini hələlik qənaətbəxş hesab etmək mümkün deyildir. XX tarixi əsrin 20-ci illərinədək arxeoloji qazıntı işləri demək olar ki, plan- sız aparılmış, elmi problemlərin həllinə deyil, çoxsaylı şəxsi kolleksiyaların toplanmasına, zənginləşdirilməsinə və onla-

rın xarici bazarlarda satılmasına bir çox şəxslərin varlanmasına xidmət edirdi. Beləliklə, bu tipli arxeoloji qazıntı işləri «mövcud ərazinin» bir çox hissələrinin, tarixi inkişafının cüzi xüsusiyyətlərini açsa da, digər bölgələrin yaşayış yerlərinin hərtərəfli təhlilini, tədqiqini arxa plana keçirirdi. Arxeoloji işlərin aparılması və aşkar edilmiş nümunələrin təhlili üçün kövrək zəmin yalnız XIX tarixi əsrin ikinci yarısından başlayaraq Qafqazda tarix [7] və arxeologiya cəmiyyətlərinin (həvəskarların) təşəkkülü məqamından yarandı.

1851-ci il Aprelin 3-də Rusiya İmperiyasının Qafqaz coğrafiyaçılar cəmiyyətinin iclasındaki iştirakçılar arasında seçilmiş 39 həqiqi üzvdən bir qismi azərbaycanlı idi. M.F.Axundov, İ.B.Qutqaşınlı, M.Məhərrəmov, şöbənin həqiqi üzvlərindən, M.Ə.Müftizadə (1851), Ağalarov (1864), M.Mehrabov (1873), P.S.Qəmbərov, İ.Şahtaxtinski (1880), A.S.Yüzbaşov (1882), Y.M.Babaxanov (1900), M.S.Şahtaxtinski (1903), şöbənin fəal üzvləri M.H.Əfəndiyev, H.S.Sultanov, M.Cavanşir və İ.Q.Əlibəyov 1871-ci ildə Tiflisdə «Qafqaz Arxeoloji Komitəsi»ni yaratdılar. Lakin 1873-cü ildə bu «komitə» diletantlardan – (həvəskarlardan) ibarət olan «Qafqaz Arxeologiyası Həvəskarları» cəmiyyətinə çevrildi.

1881-ci ildə Tiflisdə işə başlayan V arxeoloji qurultay cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda arxeologiya elminə marağın artmasına səbəb oldu.

İlk peşəkar arxeoloji qazıntı işlərinin əsası XIX tarixi əsrin 70-ci illərində, Dilican dərəsi yaxınlığında, Ağstafaçayın şimal tərəfində, «Redkin düşərgəsi» adlanan yerdə F.Bayern tərəfindən Tunc tarixi-arxeoloji dövrə aid olan bir neçə məzarın aşkarılması ilə qoyulur. Bununla da Azərbaycanda mövcud olan maddi-mənəvi mədəniyyətin təhlilinə, tədqiqinə ilk cəhd'lər göstərilir.

Niyyətləri ilə əməlləri üst-üstə düşməyənlərin bir qrupu aşkar olunmuş sərvətlərə işbaz kimi, digər qrupu isə qədim dövrlərin yadigarı olaraq yanaşırdı. İkinci qrupa mənsub olanlar bu işdə araşdırılmalarda bilik və bacarıqlarını

əsirgəmirdilər. Sözü gedən mərhələ elm tarixinə «Dəfinə ax-taranlar və həvəskarlar» müddəti kimi daxil olsa da Azərbaycanda arxeoloji qazıntı işlərinin əsasının qoyulmasına daha çox yardım göstərdi. Gədəbəyin Arıqdam və Qala-kənddə Simens zavodlarında metalın-misin timsalında qızılın əridilməsi ilə məşğul olan laboratoriyaların sahibi – kimyaçı V.Belk, Şəmkirdə Şuşa realni məktəbinin müəllimi E.A.Ressler, Q.O.Rozendorf və V.A.Skinder söylənilən fikirlərə daha yaxın dururlar. O zaman alınmış nəticələr Azərbaycan tarixi-arxeoloji problemlərinin bəzi hissələrini işıqlandırısa da elmilikdən və elmi nəticələrdən çox uzaq idi. 70-dən çox arxeoloji qəbir abidəsi aşkar etmiş A.A.İvanovskinin və Talişda Jak de-Morqanın Tunc və ilk Dəmir tarixi-arxeoloji dövrünə aid olan obyektlərdə apardıqları arxeoloji qazıntı işləri müəyyən dərəcədə səviyyəli elmi əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Azərbaycanın təbii-coğrafi inkişafa və zəngin maddi-mənəvi irsə malik olduğunu dünya elm mərkəzləri artıq inkar etməkdən çəkinirlər. Tarixi, arxeoloji [47] və etnoloji abidələrin mühafizəsi, öyrənilməsi və bu irsin nəsildən-nəslə ötürülməsi ən yeni tarixi dövrdə ümdə məsələlərdən biri hesab olunur.

XX tarixi əsrin 20-ci illərində arxeoloji çöl-tədqiqatı işləri genişmiyyətli və hərtərəfli aparılsa da toplanılmış materiallar, faktlar məcmusu müxtəlif, zəngin olsa da elmi araşdırırmalar təsviri səciyyə daşıyırdı. Arxeoloji araşdırma-larda elmi-nəzəri, metodoloji üsullar və prinsiplər bir çox hallarda ikinci, bəzən isə üçüncü plana keçirdi. Əsrin ikinci onilliyinin başlanğıcında mütəxəssislər bir neçə il ərzində nisbi özfəaliyyətli hərəkətlər nümayiş etdirir, səviyyələrinə uyğun olan sistemlər və sonu bəlli olmayan təhlillər aparmağa başladılar. Dövlət bu elmi birlikləri təşkilat, maliyyə materialları ilə təmin və təchiz problemləri ilə məşğul olduğundan hələlik elmi-nəzəri məsələlərin siyasetə və təsərrüfata görə yönəlməsinə güclü təsir göstərə bilmirdi. Elm isə

tarixi inkişaf prosesinə uyğun surətdə şaxələnir, dəyişir və yeniləşirdi.

İyirminci illərin ikinci yarısından təşəkkül tapmış, güclənmiş inzibati amirlik sistemi ideoloji, elmi sahələrlə məşğul olan birlikləri, cəmiyyətləri və orada çalışanları bir qədər silkələdi», Mütəxəssislər üzərinə «göz və nəzarət» sistemi tətbiq olundu. İlk tutarlı zərbə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti»nə dəydi. Bu mərhələdə bir çox şəxslər saxtakarlıq yolu ilə özlərinə «abidə» ucaltmış, tarix yaratmışdır. Lakin istedadlı və inadkar, habelə ilk fotoqraf Ə.H.Ələkbərov isə Azərbaycana, onun arxeologiyasına böyük, geniş elmi-nəzəri tərcüməyi-hal yazmışdır. Alim-tədqiqatçı yaranmaqdə olan yeni elmin xronologiyasını, təsnifatını vermiş ilk və sadə nəzəri-metodoloji problemlərin xüsusiyyətlərini təyin etməyə müvəffəq olmuşdu [71]. Ə.H.Ələkbərov XX tarixi əsrin 20-ci illərində Beşbarmaq, Lənkəran-Astara, Naxçıvan [V şək.], Örənqala [IV şək.], Mil-Qarabağ, Bərdə, Gəncə [II şək.], Tərtər, Şəmkir, Xocalı, Gədəbəy, Zəngilan, şəki, Şuşa, Yaloylutəpə, Qəbələ-qala [I şək.], Bakı, [VII, VIII şək.] Abşeron, [IX, X, XI, XII şək.], Şabran [III şək.], Quba və Qusar arxeoloji ekspedisiyalarında iştirak edərək, çox dəyərli bir irlə əsasını qoymağa müvəffəq olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Universitetin tələbəsi, 34 yaşı Ə.H.Ələkbərov 1925-ci ilin May ayının 26-27-də bir qədər qaraqabaq müəllimləri prof. V.M.Zummer və heç kəslə hesablaşmayan, Gürcüstandan Azərbaycana köçmüş Y.A.Paxomovla birlikdə Xızı rayonundakı Şərq dəmiryolunun Zarat stansiyasından başlayaraq Xəzər dənizindən iki verst aralı məsafədə olan Beşbarmaq dağına yollandılar. Y.A.Paxomov Ə.H.Ələkbərovun fitri istedadlı alim olmasını, oxuduğu məruzələrdə, arxeoloji abidələrin təhlilində, topoqrafik və riyazi amillərin təhlilində üstünlüklərə malik olduğunu yaxşı dərk edirdi. Ə.H.Ələkbərov riyazıləşmənin Azərbaycan arxeologiyasında üstünlüğünə biganə qala bilməzdi və Y.A.Paxomovun yuxarıda adı çəkilən mövqeyini səhv

addım hesab edir, təhlil etdiyi elmi-nəzəri məsələlərin heç birində söylənilən metodların dərin xüsusiyyətlərini tapmaq mümkün deyildir.

Y.A.Paxomov Beşbarmaq mövzusunda araşdırduğu nağılvari təsvirdən və riyazi ölçü rəqəmlərdən başqa arxeoloji faktlara çox az yer verirdi [77]. İlk baxışda elə görünə bilər ki, Y.A.Paxomovun araşdırırmalarında təhlil çox dolğun və əsaslıdır. Lakin araşdırırmaya dəqiq yanaşdıqda görünür ki, o, S.Q.Qmelindən, E.Kemferdən, İ.L.Lerxdən, İ.Berezindən və A.Olearidən heç də uzağa gedə bilməmişdir. Bütün bunlar Ə.H.Ələkbərovu çox ciddi və dərin düşündürməyə vadar edirdi. Həmçinin Ə.H.Ələkbərov, Y.A.Paxomovun Xristian və İslam əfsanələrində adı hallanmış maddi-mənəvi mədəniyyətin Xızır peyğəmbərlə bağlılığını və bu əfsanələrin tarixi kökləri haqqında da dəqiq bir fikir söyləmədiyini alqışlamır. Ə.Ə.Əliyev Beşbarmaq arxeoloji-memarlıq abidəsini Dərbənd-Qonaqkənd səddi ilə bağlı olan vahid kompleksin bir qismi hesab edir [5]. E.Kemfer 1683-cü ildə Şirvanda olarkən bu dağın insan əlinin beş barmağına oxşadığını, onu Ayı bürcünə bənzədiyini Xəzərdə üzən gəmilərə istiqamət işarəsi verdiyini göstərmişdi [48]. Həmçinin hadisələrə daha dəqiq yanaşdıqda görünür ki, Ə.H.Ələkbərov hətta Suraxanıdakı Atəşgahın V.M.Sisoев tərəfindən «hindli atəşpərəstlərin məbədi» adlandırmaşını da alqışlamırdı [88].

Ə.H.Ələkbərov də Y.A.Paxomov kimi V.M.Sisoevin [86] Azərbaycan arxeologiyasına və etnologiyasına aid olmayan müxtəlif şəkillərdə təkrarçı (tavtoloji) mülahizələrinin əleyhinə çıxır, onun fikirlərini şəxsi gündəliklərə köçürülmüş qeydlər kimi qəbul edirdi. Mühüm bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Ə.H.Ələkbərovdan başqa Azərbaycan arxeoloji cəmiyyət və komitələrində çalışanların heç birinin tarixi-arxeoloji təhsili yox idi. Onların əsas məqsədi nağılvari və müxtəlif riyazi təsviri üsullardan istifadə etməklə özlərini yerli ziyanlılar və əhali qarşısında çox bilikli və bacarıqlı olduqlarını göstərmək idi. Təhlil olunan məsələlərdə

arxeologiyaya aid olan fikirlər isə epizodik səciyyəyə malik idi. Ə.H.Ələkbərov yazdığını bütün elmi-nəzəri kütləvi əsərlərində və hesabatlarda bu tipli köhnəlmış metodlardan heç vaxt istifadə etməmişdir.

V.M.Sisoyevin Suraxanı Atəşgahı haqqında yazdıqlarını hələ 1746-ci ildə ingilis taciri J.Hanubay [62], 1770-ci ildə akad. S.Q.Qmelin [83] və Y. Reineeqs, 1874-cü ildə akad. B.A.Dorn [57], 1803-cü ildə S.Bronevskiy [50], fransız konsulu İ.F.Qamba [54], 1825-ci ildə E.Eyxvald [61], 1828-ci ildə İ.Deyxman [58. s.150], 1847-ci ildə Q.B.Abix [11], 1842-ci ildə İ.Berezin [49], 1852-ci ildə P.Yeqoryev [60], 1875-ci ildə A.Talmin [89] və başqaları təhlil etmişlər.

V.M.Sisoyev Suraxanı Atəşgahının tikintisinin hindli tacir atəşpərəstlərlə bağlayırdı. Ə.H.Ələkbərov bilirdi ki, 1746-ci ildə ingilis taciri J.Hanubay tərəfindən irəli sürülmüş və müdafiə olunmuş bu fikir məqsədə uyğun deyildir. Ə.H.Ələkbərovun elmi əsərlərinin heç birində V.M.Sisoyevin «mülahizələri» və ondan əvvəl söylənilmiş fikirlər müdafiə olunmur. Bu tikilinin hindli suflarıylə bağlı olduğunu güman edirdi.

Ə.H.Ələkbərov Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyətində müzakirə olunan elmi məqalələr külliyyatının nəşrə hazırlanmasında dək müxtəlif iclas və konfranslarda yeni arxeoloji təhlil metodlarının tətbiqinə daha dürüst yanaşmağı tövsiyə edirdi. O, cəmiyyətin təlimatçı H.Sadiqinin «Şeyxlər kəndi (Bibi Heybət – Heybətin bibisi) məqaləsinin müzakirəsi zamanı müəllifə yanaşaraq gələcək yazılarında arxeologiya və etnologiyani bir qədər qabartmağı tövsiyə etmişdi [78. s.88].

Alim, Y.A.Paxomovun «Qız qalası» haqqında yazdığı məqalənin yalnız bir kiçik abzası ilə, yəni bu tip qalaların «... Ermənistandan tutmuş Krim, Bosfor və hətta Balkan yarımadasında dək olan ərazilərdə də geniş yayılması müddəası ilə razi idi. Lakin Y.A.Paxomavun bu məqalədə Mərkəzi Asiyani xatırlatmaması şahin öz qızı ilə evlənmək istməsi kimi cəfəngiyyat fikirləri Azərbaycan adət-

ənənələrinə yabançı olan xüsusiyyətləri qəsdən qabartması
Ə.H.Ələkbərovu çox narahat edirdi [79. s.88].

Şahidlərin söylədiklərinə görə, Ə.H.Ələkbərov işdən sonra, bayram, istirahət günlərində və məzuniyyət zamanı doğma şəhəri və Bakı yarımadasını böyük məhəbbətlə gəzər, çoxsaylı qeydlər edərdi. Onun böyük və gərgin əməyi sayəsində yarımadadakı tarixi-arxeoloji, memarlıq, maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri qeydiyyata alınmış, təhlil edilib, araşdırılmışdır [VII, VIII, IX, X, XI, XII şək.]. Bunnlardan Bakının İçərişəhərdəki Sınıqqala (VIII şək.) minarəsi (XI ə.), Qız qalası (XIII ə.), Balaxani kəndindəki məqbərə (XIII ə.), Əmircan (Xilə) kəndindəki məscid (XIV ə.), Bakı yarımadasındaki qalaça (XIII-XIV ə.) diqqəti daha çox cəlb edirdi. Ə.H.Ələkbərov Bakı yarımadasında 12 çeşidə ayrılan 18 memarlıq abidəsini müəyyən etməyə nail ola bilmüşdir.

Bakının İçərişəhər qismində Xan Sarayı, Mərdəkanda [IX şək.], Maştəgada, Ramanada [X şək.], Nardarandakı saraylar [XI şək.] qalalar, pirlər, məscidlər, bağ evləri, hammamlar, Keşlədə Kəlağı qalası, Xirdalanda Bakı xanının bağ evi (XV ə.), Dübəndi kəndində XV-XVI tarixi-arxeoloji əsrlərə aid olan məscidlər, Mərdəkan kəndində XVI tarixi-arxeoloji əsrə aid olan məscid, Nardaranda XVII tarixi-arxeoloji əsrə aid olan II Şah Abbas məscidi, I Süleyman məscidi, Bakının İçərişəhər qismindəki giriş kapıları və qala divarları (XVII ə.), Bakının İçərişəhər hissəsində XVII tarixi-arxeoloji əsrə aid olan Karvansara, Balaxani kəndində XVII tarixi-arxeoloji əsrə aid olan Hacıhəsən Karvansarası, Buzovna kəndində XVI tarixi-arxeoloji əsrə aid olan qəbirlər, Bilgəh [XII şək.], Şüvəlan, Biləcəri abidələri və s. misal göstərmək olar. Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru V.M.Zummerin [80.s.63] Biləcəridəki qalanı atəşpərəst məbədi adlandırmasını isə Ə.H.Ələkbərov onu həmkarları ilə birlikdə tarixi gerçəklilikdən tamamilə uzaqlaşmaq nümunəsi kimi dəyərləndirirdi.

1924-cü il Oktyabrın 24-də Y.A.Paxomov [81] çox güman ki, Ə.H.Ələkbərovla birlikdə köhnə Bakıdan 6-7 km aralıda inşa edilmiş Biləcəri qalasına yola düşür. Y.A.Paxomov tərtib etdiyi hesabatlarda Ə.H.Ələkbərovun adını yazmasa da onun gördüyü işlərin yekunu, təxmini fikir irəli sürməyə imkan verir. Burada düşünülmüş elmi nəticələr, yəni Ə.H.Ələkbərova xas olan dəqiqlik, elmlilik, doğma torpağa bağlılıq dəst-xətti hiss olunur. Lakin çox əfsuslar olsun ki, Ə.H.Ələkbərov Azərbaycan xalqına xas olan ədəb qaydalara sadıq qalaraq müəlliminin fikirlərini – müddəalarını təkzib etməmişdir. Ölçmə zamanı müəyyən edildi ki, qalanın qülləsi dairəvidir. Daxildən onun diametri 3,65, divarın qalınlığı 2,25 metrdir. Hörgü zamanı istifadə olunmuş mineral məhlul - ağardıcı (əhəng) keyfiyyətsiz olduğundan qala çox tez dağılmışdır. Burada da Y.A.Paxomov özünün əvvəlki analiz «metodlarına - sisteminə» sadıq qalaraq tapılmış əşyaların təhlili, təyinatı, qalanın tikilmə məqsədi, onun inşa tarixi və «bu tipli qalaları kimlər tikə bilərdi?» sualına cavab verməyi bacarmamışdı. Bütün bu suallara cavab vermək üçün Ə.H.Ələkbərovun əlində çox tutarlı faktlar mövcud idi. Y.A.Paxomovun hesabatında qeyd olunur ki, qalanın daxili hissəsini V.M.Zummerin [82. s.63] adı dək tələbələri (Ə.H.Ələkbərov da daxil olmaqla) təmizləmişlər. Ə.H.Ələkbərov Y.A.Paxomovdan fərqli olaraq bu tikilini «keşikçi qalası» adlandırmışdı [12].

1924-cü ilin payızında (Noyabr) milliyyətcə alman olan A.V.Mayer baptist dini cəmiyyətinin başçısı P.F.Saveljevlə birlikdə Leninqraddan Bakıya - XKS-nin sədri Q.M.Musabəyova və Moskvaya - SSRİ MİK-nin sədri M.İ.Kalininə məktubla müraciət etdilər. Onlar bu məktubda iddia edirdilər ki, Şamaxı qəzasında (guya ki, sırr yalnız onlara məlumdur) Makedoniyalı İskəndərin külli miqdarda cəvahirat xəzinəsi basdırılmışdır. Həmin sorğu ilə bağlı XKS-i məktubun surətini Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinə, Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinə göndərilmiş və bu təşkilatların birgə iclasında müzakirə olunması tövię

olunmuşdur. Cəmiyyət Ə.H.Ələkbərovla birdikdə altı nəfər-dən ibarət yüksək səviyyəli mütəxəssis qrupunu A.V.Mayer tərəfindən uydurulmuş bu əfsanənin əsassız olduğunu sübut etmək üçün 1925-ci ildə Şamaxı şəhərinə – arxeoloji kəşfiyyat səciyyəli ekspedisiyaya yola salır. V.M.Sısoyev bütün bu uydurma əfsanənin nəticələrini özünün və həmkarlarının 1-12 May 1925-ci ildə arxeoloji məqsəd üçün «Şamaxı şəhərinə gəzinti və yaxud Makedoniyalı İskəndərin xəzinəsi haqqında əfsanə» adı ilə «Xəbərlər»də nəşr etdirir [64].

1925-1926-cı ilin yayında Ə.H.Ələkbərov arxeoloji kəşfiyyat və etnoloji səciyyəli tədqiqat işləri aparmaq üçün böyük bir dəstə ilə Nuxa (Şəki) qəzasına yola düşür. Aparılmış araşdırmaqlar göstərdi ki, bu diyarda çox zəngin maddi-mənəvi mədəniyyət irsi nümunələri mövcuddur. Aparılmış tədqiqat işləri burada tarixəqədərki və tarixi dövrlərə aid olan nümunələrin aşkarla çıxarılmasına şərait yaratdı. Ə.H.Ələkbərov yazır ki, Qəbələnin adına (I şək.) Amasiyalı Strabonun, Plininin və ərəb müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycan Albaniyasının paytaxtı kimi xatırlanır və bu şəhər iki çayın: Qoçalanla – Qaraçayın qovuşduğu yerdə inşa edilmişdir (I şək.). D.M.Şərifov isə bu qədim şəhərin məhv olması səbəblərinin bəzi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa müvəffəq olmuşdur [26. s.222]. Şərifova görə burada üç qatdan ibarət olan mədəni təbəqənin qalınlığı 20 arşına çatır. Birinci təbəqədə divarlar kərpiclərdən və saxsı məmulatından hörülmüşdür, 6-8 arşın dərinlikdə olan ikinci təbəqədə çay daşından olan divarlarda heyvan və insan sümükləri, 6 arşın dərinlikdəki üçüncü təbəqədə isə saxsı qabların hissələri və su tüngləri diqqəti cəlb edir [90. s.177]. D.M.Şərifovun fikrinə görə bu illər ərzində aparılmış arxeoloji və kəşfiyyat səciyyəli qazıntı işlərini yalnız Orta əsrlərə aid olan mədəni təbəqəyədək çatdırmaq mümkün olmuşdu.

Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyətin Naxçıvan şöbəsinin xahişinə əsasən bir nəfər nümayəndənin iştirakı ilə Xaraba – Gilanın Yuxarı Azi kəndində arxeoloji qazıntı işi aparmaq üçün 1926-cı ilin yayında V.M.Sısoyev, 1672-ci

ildə Şardenin təsvir etdiyi kimi böyük dağılmış şəhər olan Naxçıvana yola düşür.

Naxçıvan şəhərindən 10 km aralıda yerləşən Qızılburunda keçmiş SSRİ EA Leningrad Maddi Mədəniyyət tarixi İnstitutun işçisi İ.İ.Meşşaninovla birlikdə V.M.Sisoyev mili, dini təhrif olunmuş taktiki məsələləri tarixin yaddaşına yazmaq üçün görüşməli oldular [85]. Hesabatda V.M.Sisoyev tez-tez qədim erməni monastırı (s.87) dağılmış erməni kilsəsi, (s.88), erməni tarixçiləri belə hesab edirdilər ki, (s.89) (tarixçilərin adları verilmir) kimi fərziyələrlə əsaslan-dırmağa çalışır və İ.Şopenin [93] əsərini bir neçə dəfə fəxrlə təqdim edir. Çünkü burada İ.Şopen «erməni vilayəti» və ya-xud erməni çarı Tağianosun adına platindən pul kəsilməsi (s.90) sözlərini bilərkəndən işlətmüşdir. Naxçıvandakı Yezida-bad deyilən qədim bir qalanı təhlil edərkən V.M.Sisoyev «Qara çörək» adlı əfsanəni uyduraraq göstərir ki, guya çox xəsis bir erməni həmişə qara çörək yeyib və dinini dəyişərək müsülmənlaşır. Lakin Allah tərəfindən dinini dəyişdiyi üçün lənətlənir. Çox incə deyilərsə də V.M.Sisoyev və İ.İ.Meşşaninov həmdinlilərini qorxudaraq dinini dəyişənin aqibəti Qara Çörək kimi olacaq – yazmaqla məsələyə dəxli olma-yan bir əfsanəni uydurulub əsərə daxil etməklə nə demək is-tədiyini yaxşı bürüzə vermişlər.

«Nuhun qəbri» məsələsinə toxunan V.M.Sisoyev İ.Şopenin əsərindən (s.350) ixtibas edərək yazar ki, erməni tarixçisi Vartan ilk dəfə olaraq Nuhun qəbri haqqında mə-lumat vermişdir. (s.105). Belə çıxır ki, dünyada Nuh haq-qında Vartandan başqa məlumat verən yox imiş və V.M.Siso-yev də məcburən məhz ona istinad etmişdir. Həmin hesa-batın 106-ci səhifəsində V.M.Sisoyev və İ.İ.Meşşaninov «Naxçıvanda yeni erməni qalası» adlı yarımbaşlıqda heç bir əsası olmayan Yezidabaddan bir qədər aralıda guya ki, yeni bir dağılmış kilsənin qalıqlarının aşkarlandığını bildirir və orada toplanan əşyaları bir növ «təsnifləşdirirlər». Onla-rın fikrinə görə, ermənilər bu kilsəni 1918-1920-ci illərdə

guya ki, azərbaycanlılardan qorunmaq üçün tikmişlər və buradan müsəlmanlara qarşı mübarizə aparmışlar [87].

Görünür Azkomstarisdə çalışanlar azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən soyqırıma məruz qalmasından çox qısa müddət - cəmi altı il keçməsinə baxmayaraq, V.M.Sisoyevin bu eyhamlı hiddətini, hücumun mahiyətini hələ o zaman düzgün dərk etməmişlər. V.M.Sisoyev «Qızılburun» əvəzinə «Qızılvəng» sözünü işlətməkdən heç çəkinməmiş, guya ki, qədimdən «Karmir vəng» adı ilə məşhur imiş. V.M.Sisoyev və İ.I.Maşaninov ermənilərin məkrli tapşırıqları əsasında Qızılburunda (Naxçıvan) və Xocalıda ilk arxeoloji qazıntı işləri apardıqları zaman A.Y.Marrın fikirlərini, yəni «Urartu mədəniyyəti»; «Nairi xalqının mədəniyyəti»; «Xaldşunaslıq»; «Urartu mədəniyyəti və dini» kimi əsassız «nəzəriyyə»sindən, mövqelərindən əl çəkmək istəməmişlər.

D.M.Şərifovun, Salman (Əskər) Mumtazın və başqlarının ciddi səyi sayəsində Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yardımı ilə 1926-ci ilin sentyabr ayının 10-da Mərkəzi Şuranın katibi Ə.H.Ələkbərov Qarabağ, Laçın, Zəngəzur və Naxçıvan vilayətləri marşrutu ilə ezamiyyətə göndərildi. Görusun qərbində Ə.H.Ələkbərov çox sayıda dərələrə, mağaralara rast gəlir. Mağaralar yer səviyyəsindən çox hündürdə yerləşdiyi üçün yerli əhalilər tərəfindən buralardan küləş, yaşayış, taxil anbarı və digər məqsədlər üçün istifadə edildiyinin şahidi olur. Ə.H.Ələkbərov yazır ki, mağaranın giriş hissəsi çox enli olanda insanlar onun üçün xüsusi divar hörüb və qapı qoyurdular. Üst-üstə olan mağaralar çox ensiz cığırla bir-birinə birləşdirdi. İstifadə olunmayan mağaralarda çoxlu mətbəx, süfrə, təsərrüfat əşyaları və saxsı nümunələri hissələrinə təsadüf olunurdu. Yerli əhalinin deyişinə görə mağaradan erməni-müsəlman savaşı zamanı da-ha çox Zəngəzur türkləri istifadə etmişlər [31. s.210].

Ə.H.Ələkbərov Görusdan sonra Vahadlar kəndindən keçərək Urudda çox hündür, 50-60 kv/m, hamar 20-30 evin yerləşə bildiyi, lakin çıxılması mümkün olmayan qayalığa – qalaya rast gəlir. Yerli əhalilər Ə.H.Ələkbərova Bazarçaya enən

yerədək yeraltı keçid yolunu göstərir. Burada habelə böyük bir qəbiristanlıq vardi. Əhali ona çox sayıda insana oxşadılan daş qoyun heykəllər göstərir. Heykəllərin üzərində insan təsvirlərini və yan hissələrində isə yazı nümunələrini qeydə almaq mümkün olmuşdu [32. s.24].

Naxçıvan ərazisində – Araz çayından 6-7 verst aralıda yerləşən Qazançı kəndində «Qazançı qala»nın xarabalarını tədqiq etmiş Ə.H.Ələkbərov yazar ki, qala primitiv üsulda inşa edilmişdir. Bu tikilinin divarları 50-60 sm. diametrə malikdir. Qazançı kəndinin aşağıdakı dərənin qarşısı isə üç sıradan ibarət olan 3-4 arşın hündürlüyüə malik divarlarla hörülmüşdür. Ə.H.Ələkbərov yazar ki, 20 il əvvəl Danagir kəndində Ləşkəri ilə Pisəsur arasında xəndək təmizlənərkən (1906-ci ildə) ərazi boyu daş qutu qəbirlər və onların içərisindəki tunc əşyalarla yanaşı, çox sayıda hissələrdən ibarət olan boyalı qab nümunələrinə [33] və Nağıl dərəsində iki qayanın altında çox da böyük olmayan zər (qızılı) naxışlı, qara rəngli piyalayə rast gəlinmişdir [34. s.216].

Ə.H.Ələkbərov ilk polimetal Tunc dövründə istehsal olunmuş, üstü qara anqobla örtülmüş, qızıl suyu ilə (zərlə) naxışlanmış piyalənin tapılması Azərbaycanda yüksək sivilizasiyanın mövcudluğunu təkzib olunmaz faktlarla bir daha sübuta yetirmiş oldu.

1926-cı ilin Sentyabr ayının 20-də Ə.H.Ələkbərov atla Şurutu, Bistini, Tivini, Paraqanı, Çənəbabani, Ordubadı və Azi kəndindəki Xaraba-Gilanı (V şək. 4,5) gəzərək Bakıya qayıdır. Əlincə çayın sahilində – Naxçıvanın Xanəgah kəndində iki tərəfdən 50 dəqiqəlik yola malik, yüksək zirvədə yerləşən, Qafqazda ən böyük müdafiə kompleksi hesab olunan Əlincə qalasını (V şək. 1) böyük məhəbbətlə gəzərək yüksək peşəkarlıqla onu qarış-qarış təhlil etmişdir [35]. Ə.H.Ələkbərov «Bakinskiy raboçiy» qəzetinin əməkdaşı A.D. ilə söhbətində qeyd etmişdir ki, qaladan keçmişdə hərbi-müdafiə məqsədləri üçün istifadə olunmuşdur. Bu qala böyük bir fortu xatırladır, bir-birindən aralı bir neçə hissəyə və müdafiə divarlarına malikdir (V şək. 1). Qaladakı bu

divarların mərkəz hissəsində kərpicdən hörlümüş içqala (istehkam, istinadgah) mövcuddur. Onun üzərində isə 10 otaqlı saray inşa edilmişdir. Yerli əhali bu otaqları «Şahtaxtı» adlandırır. Bu tikilidə bütün dövr və mərhələlərin inşaat izlərinə rast gəlmək mümkündür. Burada çox böyük sal daşlar, nəhəng plitələr (daş lövhələr), yaxşı cilalanmış daşlar və ən nəhayət, kvadrat formalı kərpiclər əsas inşaat materialı kimi diqqəti cəlb edir. Hörgü çox möhkəm, kül-boz rəngli minerallı bərkidilmiş maddə ilə daşları birləşdirir. İçqalada (istehkamda) hal-hazırda da çox yaxşı vəziyyətdə qalmış otaqlar vardır. Lakin burada ən maraqlı cəhətlərdən biri su təchizatının təşkilidir. Çünkü ətrafda su yoxdur. Çox güman ki, burada yalnız yağış suyundan və ya kəndirlə aşağıdan suyu yuxarıya qaldıran hansısa aqreqatdan istifadə etmişlər. Qayalarda yeddi ədəd, 20x10 arşın böyüklükdə su anbarı qazılmışdır. Anbarları bir-biri ilə xüsusi keçidlər birləşdirir. Bu tipli dərin qazma xətlər qayaların bütün yerlərində mövcuddur. Su «borularla» mərkəzi anbara axıdılır və oradan qalaya paylanılır. Bu texniki tərtibat daha yüksək inşaat mədəniyyətinin mövcudluğundan xəbər vermirmi? Dağın gədiyində qəbiristanlıq vardır, yerli əhali bu qəbirlərdən çoxlu mis və tunc əşyalar götürmüş, muzeylərə təhvıl vermişlər.

Naxçıvandakı Qızılburun yaşayış yerini tədqiq etmiş Ə.H.Ələkbərov burada qədim və Orta (VIII-IX) tarixi-arxeoloji əsrlərə aid olan yaşayış yerləri müəyyən etmişdir. O, buradakı mədəni təbəqədə dəvəgözü «fabrikini» aşkarlaşmışdır. Məmulatın və əmək alətlərinin çoxluğu hesabına qədim istehsalın əlamətlərini bərpa etmək mümkündür. Arxeoloji nümunələrin müxtəlifliyinə və çoxluğuna görə həmin ərazi böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Daş qutu qəbirləri, yaşayış evləri və müxtəlif dini, mənəvi nümunələri buna misal göstərmək olar.

Axtarışlar zamanı Qızılburun (Naxçıvan) daş qutu qəbirdə, Aşxabadda (Anau) və arxaik Elamda tapıldığı kimi Naxçıvan-Culfa xətti boyu arxeoloji qazıntı işləri zamanı

Ə.H.Ələkbərov tərəfindən qara rəngli xammaldan hazırlanmış boyalı qabların aşkarınması müvəffəqiyyət sayılısa da saxsından hazırlanmış ayaqqabının tapılması isə Azərbaycan arxeologiyası üçün daha yüksək nailiyyət hesab oluna bilər [25, s.222]. Bu tipli əşyalara Gəncə yaxınlığında kurqanlardada təsadüf olunmuşdur. Gəncədəki tuncdan istehsal olunmuş nümunənin tutacağında isə yuxarıda təsvir olunan forma qeydə alınmışdır [10, s.5]. Nəzəri məsələlərin və arxeoloji qazıntıların kompleks təşkilində qütbəşməni təmin etmək üçün arxeoloji cəmiyyətin qapalı iclaslarından birində Ə.H.Ələkbərov «Azərbaycanda yeni arxeoloji işlər» məruzəsi ilə çıxış edir. Natiq göstərdi ki, Azərbaycanın ümumi mədəni səviyyəsinin araşdırılması üçün fars və yaxud Anadolu-türk elementləri naxış ilə kifayətlənməklə çox uzağa getmək mümkün deyildir. Bölgələrin mədəni xüsusiyyətlərini bilmək üçün yalnız xarici amilin təsiri deyil, onun keçmiş, çoxcəhətli həyatında baş vermiş müsbət istiqamətləri araşdırmaq daha vacib məsələlərdən biri olmalıdır [27, 218].

Arxeoloji cəmiyyətin tapşırığı ilə Ə.H.Ələkbərov müasir dövrün eskizləri əsasında tərtib olunmuş Quba xalçasının müəllifi V.M.Zummer və arxeoloji ekspedisiyanın digər üzvləri ilə birlikdə 1926-ci ildə Qubada xalça sərgisinin açılmasında iştirak edir.

Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti dövrün tələbələrini nəzərə alaraq 1926-ci il Mayın 20-dən sonra Qarabağda Ağdamla Şuşa arasında yerləşən Xocalı kurqan talaşında geniş, kompleks arxeoloji qazıntı işləri aparmaq üçün mərkəzi şuranın katibi Ə.H.Ələkbərovu perspektivli və yüksək səviyyəli mütəxəssis kimi Yuxarı Qarabağa göndərir.

Mövcudluğu tarixəqədərki dövrə aid olan, 1896-ci ildə E.A.Ressler tərəfindən tapılmış Assuriyadakı Nineviya çarlığının çox kiçik, bircə muncuğu ilə [66] Xocalıdakı və ya bütün Cənubi Qafqazdakı mədəniyyətləri heç bir əsas olmadan Assuriya və Urartu ilə bağlamaq nə dərəcədə doğrudur,

tarixi gerçekliklərə uyğundurmu? [65. s.107]. Ə.H.Ələkbərov yazar ki, muncuqla müəyyən bir fikiri təsdiq etmək çox çətindir, həm də bu muncuqda Urartu mədəniyyətinin əlamətlərini axtarmaq sadəlövhükdür [28. s.220]. İ.İ.Meşaninov [68] Ə.H.Ələkbərovun fikri ilə razılaşaraq E.A.Resslein 1896-cı ildə irəli sürdüyü Azərbaycanın Nineviya ilə ticarət bağlılığı və eradan əvvəl II-I minilliyə aid olan üçmərhələli kurqan təsnifatı bölgüsünü qəbul etdi və onu genişləndirməyə ciddi səy göstərdi. Ə.H.Ələkbərov kurqanları iki böyük tipə ayıırıldı: Birinci tipə daxil olan kurqanlar çox da qədim deyildir və demək olar ki, tamamilə iri daşlardan inşa edilmişdir. Bu tip kurqanlarda torpaq çox azdır. İkinci tipə mənsub olan kurqanlar daha qədimdir, iri ölçülü deyil, lakin geniş dairəyə malikdir. Belə tip kurqanlarda torpaq təbəqəsi çoxluq təşkil edir. Kurqanlarda serdilik və kaolin (ərəb sözü) gilindən hazırlanmış çoxlu muncuq aşkar edilmişdir. Bundan başqa Ə.H.Ələkbərov İ.M.Cəfərzadə, T.S.Passek və B.A.Latininlə birlikdə Qarqarçaya yaxın olan yerdə da-ha üç ədəd kurqan qeydə ala bilmışdır [29].

1884-cü ildə S.Veysenhof yazar ki, Xocalı kurqan sahəsi və daş qutular Xocalıçayın qovuşduğu ərazidə – Şuşaya gedən istiqamətdə yerləşir. Buradakı kurqanlar iki tipə aiddir. Birinci tip kurqanlar çay daşları ilə örtülmüşdür, lakin onların mərkəzi hissəsində içəriyə doğru oyuq vardır. İkinci tip kurqanlar konusabənzərdir və tamamilə torpaqdan ibarətdir. Kurqanların əksəriyyətində olan qərb tərəfin mərkəzi hissəsi içəriyə batıq formada inşa edilmişdir [53]. Bir kilometrə qədər uzanan sahədə dairəsi (diametri) 350 m və hündürlüyü 30 metr olan ellipsvari «haça təpənin» mərkəzindəki oyuğun diametri 5 metr və dərinliyi 2 metrdir. Bu kurqandan 47 metr aralıda $4,2 \times 1,6 \times 04$ ölçüyə malik olan mengir (iri daş) vardır. Şimalda Xocalı çayına yaxın yerdəki məqbərənin İ.İ.Meşaninovun «erməni zəng qülləsi» adlandırılmasını C.Aleksandroviç, İ.S.Əzimbəyov, V.M.Sisoyev və Ə.H.Ələkbərov qətiyyətlə rədd etmişlər [45. s.16]. Çünkü Xocalı düzənliyi tarixə qədərki Tunc və sonrakı

tarixi-arxeoloji dövrlərə aid olan, çox müxtəlif və böyük əhəmiyyətə malik arxeoloji materiallar vermişdir [72]. Da-xili ərazisi 40 hektar, Yer səthindən 5-6 m, hündür olan tə-pələrə, 1-2 m dərinliyə və 10-15 metr enində xəndeklə əhatə olunmuş Bərdə-Astara-Ərdəbil yolu üstündə, qədim Kəbirli kəndinin ərazisində yerləşən və xalq arasında «Örənqala» adı ilə məşhur olmuş [8] iri ilk Orta əsr feodal şəhəri kimi tanınan, əsası Sasani padşahı I Qubad tərəfindən qoyulmuş (488-498) XVI tarixi-arxeoloji əsrдə viran qalmış, XX tarixi əsrin 26-ci ilindən dirçəlmış Örənqalanın (Beyləqanın) öyrənilməsi məsələsi Ə.H.Ələkbərovun adı ilə bağlıdır [37]. «İssledovaniya po arxeoloqii i etnoqrafi Azerbaydjana» külliyyatında şəhərin arxeoloji mədəni təbəqələrinin stratiq-rəfiyası, qala divarlarının xaricində yaşayışın mövcudluğu, ərəb mənbələrində «Beyləqan», xalq arasında «Biləqan» və hətta «Millər şəhərinin» xarabaliqlarının bir hissəsi olması təxmin edilir. «Yaziların məzmunundan, bunların müxtəlif şəkildə işlədilməsindən asılı olmayaraq eyni şəhərdən bəhs olunduğu, bu şəhərin və Mil minarəti [1], «Beyləqan yolu» deyilən yerdə, Mil düzündə yerləşdiyi şübhə doğurmur. Örənqalada mövcud olmuş sənət sahələrini öyrənmək üçün arxeoloji materialların azlığı və yazılı mənbə məlumatın ol-maması üzündən ötən 20-ci illərinin əvvəllərində iki böyük arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Qazıntı işləri nəticələrin-dən məlum olur ki, qəti fikir söyləmək üçün Ə.H.Ələkbərov təhlil zamanı heç bir çətinlik çəkməmişdir (IV şək. 1, 5). Aparılmış qazıntı işləri zamanı çox sayıda arxeoloji nümunə-lər əldə edildikdən sonra təkzib olunmaz faktlara malik olmaq mümkündür [38]. Sənətkarlığın bütün mövcud sahələrin-in ahəngdar surətdə izinləməsi üçün təbii zənginliklərin ya-xın ərazilərdə bol olması mühüm şərtlərdən biri hesab olunur. Örənqalanın yerləşdiyi ərazi Kiçik Qafqaz sıra dağları-nın çox zəngin təbii sərvətlərinə yaxındır. Dağlarda dəmir, manqan, mis, kobalt, mərgümüş qızıl, gümüş, müxtəlif qiy-mətli minerallar, çöl şpatı, kükürd kolçedanı, alunit, kopal, əndəlisit, bitum, pemza, bazalt daş növləri, tikinti material-

ları (ağ daş, kəc, gips, kaolin, kallinit, talk, steolit və s.) vardır. Bu zənginliklərə kiçik Qafqazın şimal və şimal-şərq ətəklərində daha çox təsadüf olunur. Bərdə-Astara-Ərdəbil yolunun üzərində yerləşmiş Örənqala metalişləmə, silah istehsalı, misgərlik sənəti, dulusçuluq, şüşə, daş emalı, sümükışləmə, fayans, əhəng hazırlama, dəri emalı, toxuculuq, ipəkçilik, xalçaçılıq və digər sənət sahələri inkişafın ən yüksək səviyyəsinə çatmışdı [2]. Ə.H.Ələkbərov Örənqalada sənətkarlıqla yanaşı daxili və xarici ticarət məsələləri, maddi və mənəvi mədəniyyətin yüksək dərəcədə inkişafını (qala divarları, yaşayış binalarının qalıqları, məişət otaqları və s.) 1933-1936-ci illərdə apardığı arxeoloji qazıntı işlərinin yekun hesabatlarında daha geniş təhlil etmişdir.

Həkim Əhməd Qaraşarlı [55] Mil düzündə küp qəbirin və boyalı qabların olması haqqında məlumatı Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyətinə çatdırıldıqdan sonra Ə.H.Ələkbərov təcili olaraq (1927-ci ildə) oraya ezamiyyətə göndərilir. Ə.H.Ələkbərov Bərdə-Astara-Ərdəbil karvan yolunun üzərində «Harami düzü» adlanan ərazidə yaşayışın mövcudluğunun e.ə. altıncı minilliyyə aid olduğu qənaətinə gəldi. Çünkü Tunc və Dəmir tarixi-arxeoloji dövrlərinin əvvəllərinə aid olan, «Üçtəpə» adlanan yerdə «qazma» tipli evlərin qalıqları alimin bu qənaətini bir daha əyani surətdə təsdiq etdi. Ə.H.Ələkbərov çox geniş təhlil işi aparıldığını qeyd etməsə də Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının [6] yazdığını görə, Qubadın vaxtında uzunluğu 60 km olan, Beyləqan düzündə 60-100 hektar torpağı suvaranda nəhəng arxın çəkdirdiyini, burada böyük şəhər yaratdığını, Mil düzündə Örənqalanın yanından axan Araz çayını Qarqarçayla birləşdirən və susuz Muğan düzündə «Şəhriyar» (Biləsuvar r-nu) adlanan qala-şəhər yerinin kənarından axan Araz çayını Bulqarçayla birləşdirən govurarxların yaradıldığını nəzərə alaraq bu əraziləri piyada gəzmiş, Qalatəpədən 200 metr şərqdə böyük bir qəbristanlıq qeydə almışdı. Burada hündürlüyü 1 metr 80 sm. diametri 0,80 sm olan iki küp aşkar edildi [56. XIII şək. 1, 2]. İkinci küpdə meyid, his-

sələrə və bölünmüş dəmir nümunələrinə təsadüf olunmuşdu (çox güman ki, bunlar qılınc qalıqları idi). Küpdə həm də boyalı saxsı məməlatı və s. də tapılmışdır. Bu mədəniyyət Arazadək, o cümlədən Füzuli rayonu Qarğabazar və Horadiz daxil olmaqla böyük bir ərazini bütünlüklə əhatə edir. Əfətli, Qaryagin və Üzərlik kəndlərinin yanındakı Şimırnı təpənin ən uca hissəsində Qalatəpədə aşkar edilmiş küplərə oxşar nümunələrə rast gəlinir. Ə.H.Ələkbərovun qənaətinə görə, küp qəbirləri Mil düzündəki Araz çayından başlayaraq Kür hövzəsinə və Quba qəzasına qədər yayılmışdır [20]. Dahi insan, istedadlı alim, İ.S.Əzimbəyovla birlikdə habelə bu ərazilərdə yerləşən Şeyx Baba Veys qəbiristanlığının məqbərənin üzərindəki ərəb qrafikasının kufi xətli yazılarının surətini çıxardaraq arxeoloji cəmiyyətə təqdim etmişdi.

Mil düzündəki 7 hektar sahəyə malik Bayat qalasından 15 km aralıda, Ağcabədi rayonu ərazisində, Qaraçayın sağ sahilində Qalatəpə deyilən şəhər yeri mövcuddur. Ə.H.Ələkbərov bu bölgəni tədqiq edəndə təpənin üstündə qala xəndəyinin izini tuta bilmış tikinti, dulus küpə qalıqlarını və çox sayıda yerüstü təsadüyü saxsı qab nümunələrini qeydə alınmışdır [XIV şək. 1] Sonra Ə.H.Ələkbərov Örən-qaladan 7 km cənub-şərqdə indiki Təzəkənd sahəsində 5 hektar sahəyə malik şəhər yerini apxeoloji xəritəyə köçmüşdür. Şəhər yeri kvadrat formasında olduğundan diqqəti cəlb etmişdir. Cənub-qərb və şimal-qərb tərəfdən uzunluğu təxminən 290-305 m. cənub-şərq və şimal-qərb tərəfdən isə 185-210 m. olan şəhər yeri indiki torpaq örtüyündən 3-5 m. hündürlükdə yerləşir.

1926-cı ilin payızında D.M.Şərifovla birlikdə indiki Qəbələ (keçmiş Qutqaşen) – Oğuz – Yaloylutəpə arxeoloji ekspedisiyasının qazıntı işlərində Ə.H.Ələkbərov də iştirak [21. s.242]. Mütəxəssislərin fikrinə görə, bu mədəniyyət Şamaxıdan [67] Kür çayının şimalında yerləşən ərazilərə və indiki Güscüstanın qərbinə «Yaloylutəpə» və ya «Yallıtəpə» mədəniyyəti adı ilə geniş yayılmışdı [51. s.50]. Mədəniyyəti, D.M.Şərifov [91], A.A.İessen e.ə. XII əsrə [63], T.S.Passek,

B.A.Latının [74] dəmir dövrünün sonuna, yeni tarixi dövrün əvvəllərinə aid edir və bu çeşidli nümunələrə oxşar əşyaların Şamaxı yaxınlığındakı qəbrlərdən tapıldığı göstərir. Ə.H.Ələkbərov haqlı olaraq Həftəran çökəkliyində yerləşən bu yerin xalq arasında «Yaloylutəpə» (Alovlu təpə) deyil, «Yallı təpə» adlandırılmasında daha çox həqiqətə yaxındır [22. s.243]. Yaloylu təpə ekspedisiyasının fəaliyyəti haqqında yazılmış ilk hesabatın 23-cü səhifəsi də daxil olmaqla D.M.Şərifov dulusçuluğun inkişafında sənət sahələrinin vəziyyəti haqqında yekunlaşdırıcı nəticə çıxarmış və sonluqda ümumi səciyyəli fikirlərə şərīk olması ilə kifayətlənmişdir. Lakin o, aşkar edilmiş ağ və qara tipli qabları səciyyələndirərkən bu nümunələri yanlış olaraq vaxtilə Azərbaycana gəlmış iki tayfanın adı ilə bağlamışdır [75. s.17].

Ə.H.Ələkbərov sevimli müəllimi, gözəl alim D.M.Şərifovu rəsmən tənqid etməsə də elmi-nəzəri və elmi-kütləvi əsərlərinin hər bir cümləsində Azərbaycana, o cümlədən Yaloylutəpəyə və ümumən Qəbələyə kənardan [I şək. 1, 2] gətirilə biləcək hər hansı bir mədəniyyətin mümkünlüyünü sıfır endirirdi. Bu yeni mədəniyyət digərlərindən qabın formasına, yandırılma texnikasına və gilin rənginin müxtəlifliyinə görə daha çox fərqlənir [59. s.108].

1927-ci ilin yayında Ə.H.Ələkbərov Nuxa (Şəki) qəzasının Gedər kəndindən bir neçə kilometr və Nicdən 15 verst aralıda, Qutqaşen-Nuxa (Qəbələ-Şəki) şosse yonunun kəsişdiyi sahədə – Turiançayın bir qolu olan Əhmədçay ya tağının yaxınlığında, «Dəymə-dərə» adlanan yerdə qədim qəbirlərdə Yaloylutəpə nümunələrinə bənzeyən əşyalar aşkar edir. Lakin çay boyu bu tip qəbirlərin sayını hesablaması o zaman imkanlar xaricində olduğundan bu hesablama işi sona çatdırılmamışdır. Ə.H.Ələkbərov yazmışdır ki, bizə elə gəlir ki, çay bütöv bir qəbir sahəsini yuyub aparmışdır. Aşkar olunmuş əşyaların çox hissəsi Nuxa (Şəki) muzeyinə təhvil verilmişdi [23. s.243]. Əşyaların tipləri, xüsusiyyətlərinin təhlili məsələlərini T.S.Passek və B.A.Latının bir qədər geniş vermişlər [76]. Çayın kənarlarında əmələ gəlmiş 6-7

metr dərinliyi olan yataq Ə.H.Ələkbərovun üst hissəyə qalxmasına mane olsa da o, çox çətinliklə təpəyə qalxmış, açıq bir qəbrə rast gəlmışdı. Burada balqabağa oxşar bir qabin kənarında 50x17x5 sm ölçülərinə malik olan 2 ədəd dəmir nizə aşkarlanır. Yaloylutəpədən fərqli olaraq burada insan yaşayışı üçün səciyyəvi olan mağaraların bu ərazidə də izlərinə rast gəlinməmişdir. Ə.H.Ələkbərov tədqiqata yekun vuraraq göstərmüşdür ki, çay yatağının özü qəbiristanlıqdan çox sonra yaranmışdır.

1927-ci ilin yayında Ə.H.Ələkbərov Dəymədərədən maddi-mənəvi mədəniyyət qalıqları ilə zəngin olan Car kəndinə (Zaqatala bölgəsinə) yola düşür. Kənddən bir neçə verst aralıdakı dağlarda feodal müdafiə istehkamı sayılan, kvadrat formalı özülə malik, eni və uzunluğu 5 metrə çatan, Orta tarixi-arxeoloji əsrlər üçün səciyyəvi olan, saxsı və metal əşyalarla zəngin «Çingiz qala»nın foto surətini çəkir [24. s.222]. Həmin ilin payızında «Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti» tərəfindən Kiçik Qafqazın ətəklərindən başlayaraq, Xocalı kurqan sahəsi də daxil olmaqla Tərtərdən keçib Gəncəyə qədər böyük bir sahəni araşdırmaq üçün Ə.H.Ələkbərov və İ.I.Meşşaninov daxil olmaqla arxeoloji qazıntı işləri aparmaqdan ötrü stasionar ekspedisiya təşkil olunur. Ə.H.Ələkbərov gündəliklərin birində qeyd edir ki, bu ərazi saysız-hesabsız, xırda kurqanlarla doludur. Lakin 15-20 metr hündürlüyü malik iri kurqanlara da ərazinin müxtəlif yerlərində tək və bəzən cəm şəkildə rast gəlmək mümkündür.

İki həftəyədək Gəncə qəzasının Zurnabad kəndində çalışmış arxeoloji və etioloji ekspedisiyanın məsul katibi Ə.H.Ələkbərov 23 Noyabr 1927-ci ildə «Zarya Vostoka» qəzetinin müxbiri ilə müsahibəsində qeyd edirdi ki, Zurnabad hissəsi Cənubi Qafqazda arxeoloji nümunələrin mövcudluğuna, maddi və mənəvi mədəniyyətin toplanmasına görə birinci yeri tutur. Eyni vaxtda Xaşbulaqdan (Daşkəsən) 20 verst aralıda kurqan sahələri aşkar olunur. Ümumiyyətdə bu yerlər cənub-şərqi Qafqazda demək olar ki, böyük

mədəniyyət mərkəzi hesab olunur. Burada hər addımda – iri qayaların üzərində müxtəlif çeşidli qalaların olduğunu görməmək mümkün deyildi. [XIV şək. 2,3] Açılmış qəbirlərdə külli miqdarda tuncdan ibarət nümunələr üzə çıxarılmışdır. Bunlara, ev və digər məişət əşyaları, nizə və s. misal göstərmək olar. Yeni eradan əvvəl VI-V əsrlərə aid olunan bu qəbirlərdə çox zəngin, gözəl naxışlarla bəzədilmiş saxsı nümunələri çoxluq təşkil edir [43]. Ə.H.Ələkbərov tunc əşyaların burada çoxluğunu Arıqdamda (Gədəbəy r-nu) miss-qızıl mədəninin qədim zamanlarda da mövcud olması ilə əlaqələndirirdi.

Azərbaycan ərazisi tarixin bütün dövrlərində bir çox mühəribələrin meydanına çevrildiyi üçün burada maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin salamat qalmaması şübhə doğurmaya bilməz. Tarixin müəyyən dönenlərində hər hansı bir hakimiyyət dəyişikliyi yaşayış məntəqələrinin dağılması ilə nəticələnirdi. Bir sıra ictimai-siyasi, iqtisadi, dini ideoloji səbəblər üzündən xeyli maddi və mənəvi abidə sıradan çıxmışdır. Əgər Azərbaycan ərazisi mühəribələr mərkəzinə – meydanına çevriləməsə idi, yeni nəsillərə yadigar qalan nümunələrin sayı və bütövlüyü indikindən təqribən iki dəfə artıq olardı. Cox çətin bir şəraitdə ölkəni qarış-qarış gəzərək onu tədqiq etməyə səy göstərən Ə.H.Ələkbərov yazır ki, əgər Azərbaycan incəsənətinin Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdəki sürətli inkişafının başlanğıcını XI və ya XII tarixi-arxeoloji əsrlər qeyd olunarsa, onun tam yüksəliş dövrünü Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı (XV ə.) hesab etmək olar. Onun fikrincə, Səfəvilər dövründə incəsənətdə xüsusilə (rəssamlıqda) demək olar ki, heç bir yeni dəyər yaradılmamışdı. Ə.H.Ələkbərov belə hesab edirdi ki, Səfəvilər dövründə köhnə ugurlar süquta doğru yönəlmişdi. Araşdırıcının qənaətinçə, əgər Səfəvilər dövründə söz ustadları ədəbiyyatda stilizasiyaya (üslublaşdırma) meyl edərək buna dini don geyindirə bildilərsə, təsviri sənətdə rəssamlar ümumi kompozisiyanın xeyrinə şəkilləri xırdalıqlara parçalayırdılar. Dövrün rəssamı özünün texniki cəhətdən yüksək səviyyəyə çatdığını

sübut etmək üçün isə xırda detallara (incəliklərə) daha çox meyillənirdi. Bu zamandan etibarən incəsənət artıq özünün dekorativ mərhələsinə keçməyə başlamışdı. Bütün bunları təhlil edən Ə.H.Ələkbərov yazar ki, bu mərhələdə incəsənət çox hallarda stamp (surət, basma qəlib) xarakteri almışdı. Məsələn, hər hansı bir binanın bir tərəfi incəsənət baxımından bütün xüsusiyyətlərinə görə digər tərəfi üstələyir-di [13]. Onun fikrincə, əhəmiyyəti itirməkdə olan fars üslubu Səfəvilər dövründə Şimali Azərbaycana daxil olmaqla yeni dirçəliş əldə etmişdi. Əgər fars rəssamı kərpicləri şüşə örtüyü ilə bəzəyib, onu daha da cazibəli edirdisə, Azərbaycandakı sənətkar bu işi daş işləmə sənətində – işiq və kölgə ilə əvəz etməyə çalışırdı. Yuxarıda irəli sürdüyü bütün bu fikirlərin təsdiqini qəbirüstü abidələrdə görmək mümkündür. Rəssam kiçik bir sahədə genişlikdən məhrum olaraq bütün diqqətini xırdalıqların yerləşdirilməsinə yönəldirdi. Burada rəssamın yalnız memarlıq naxışlarından deyil, artıq xalı tipli bəzəklərdən istifadə etməyə səy göstərdiyinin şahidi olurraq. Sənətkar qəbirlər üçün baş daşını işləyərkən ona güclü portal xarakteri verməyə çalışırdı [14. s.185]. Azərbaycanda mövcud olan qəbirüstü abidəleri söylənilən üslubun köməyi ilə hazırda daha asanlıqla təhlil etmək mümkündür. Cənki Ə.H.Ələkbərov təhlil zamanı elə faktlar gətirmişdir ki, onu təkzib etmək qeyri-mümkündür. Əgər Ə.H.Ələkbərov öz qənaətini təsdiqləmək üçün diqqətini yalnız Bakı yarımadasındakı Buzovna kəndinin qəbirüstü abidələrinin xüsusiyyətlərinə yönəltmişdisə, bizim fikrimizcə bunu bütün Azərbaycan ərazisində olan maddi-mənəvi mədəniyyət qalıqlarına şamil etmək daha düzgün olardı.

1927-1929-cu illərdə Ə.H.Ələkbərov Mil düzü Govur-rax (ilk adı «Barlas»). Gəncəçay boyu ərazilərdə maddi-mənəvi mədəniyyət qalıqlarını xəritələşdirmək üçün Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yardımı ilə bu yerlər göndərilir [44].

Ərəb yürüşləri və geniş əraziyə malik olan xilqətlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq bəsit karvan ticarətinin

yüksəlişi və Kür çayında kiçik gəmilərin hərəkət intensivliyi dünyada çox dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Bir çox Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Arranın paytaxtı olan qədim və yenilməz Bərdə dünya əhəmiyyətli şəhərə çevrildi [30. s.223]. Ə.H.Ələkbərov Bərdənin və digər böyük şəhərlərin yaranması, inkişafı və süqutu səbəblərini təzkib olunmaz faktlar əsasında təhlil edib aydınlaşdırmaqla Vətən arxeologiyası və etnologiyası xəzinəsinə böyük töhfələr vermişdir.

1925-1929-cu illərdə Arxeoloji Komitənin tapşırığı ilə V.M.Sisoyev, H.Sadig, C.Aleksandroviç, İ.S.Əzimbəyov, İ.İ.Meşşəsinov və Ə.H.Ələkbərov Bərdədən keçərək Yuxarı Qarabağın Xocalı-Şuşa istiqamətində yerləşmiş maddi-mənəvi mədəniyyət abidələrini səliqə ilə qeydə almışlar.

Ə.H.Ələkbərov 1927-1929-cu illərdə iki dəfə Tərtər bölgəsində arxeoloji qazıntı işləri zamanı çox sayıda küp qəbirləri aşkar etmişdi. 1928-ci ilin İyun ayında Ə.H.Ələkbərov Talışda və Gəncədə iki böyük arxeoloji-etnoloji ekspedisiyada iştirak etdi. O, birinci ekspedisiyada dostu İ.S.Əzimbəyovla Talışda, ikincisində isə İ.M.Cəfərzadə ilə Gəncədə (II şək.) bir ay arxeoloji-etnoloji materialların toplanması ilə məşğul oldu. Ə.H.Ələkbərov Talışda əsasən ən qədim dövrə və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin qeydiyyatına və yerli folklorun toplanmasına diqqət yetirir, bölgədə arxeoloji qazıntı işlərinin aparılmasını vacib məsələlərdən biri hesab edirdi. Lənkəran-Astara, Lerik, Yardımlı, Masallı və Hasilli tarixi arxeoloji, abidələrini təhlil edərkən burada yerli şəraitə uyğun inşaat və özünəməxsus memarlıq nümunələrinin fərqliliyinə, rəngarəngliyinə sevinirdi [4].

1928-ci ildə Gəncədən 9 verst aralıda Balcalı dərəsinə dəki düzdə, Bayan kəndindən uzaq olmayan Çovdar dağının ətəklərində D.M.Şərifovla birlikdə Ə.H.Ələkbərov və İ.M.Cəfərzadə çox sayıda daş qutu qəbir və son Tunc dövrünə aid bir ədəd kurqan açıb təhlil etmişlər. İyunun 24-də Çovdar kəndində arx qazılarkən iki qulplu, boz gildən hazırlanmış

və çox hamar şüyrələnmiş bir küp aşkar edilir. Təxminən 70 sm. dərinə düşdükdən sonra üç qulpa malik olan qara rəngli bir küpə təsadüf olundu. Bir qədər sonra isə qəbirdə bükülü vəziyyətdə insan skeleti qeydə alınır. Skeletonin əllərinin qıraq hissəsində, barmaqların yanında 2 ədəd tunc iynə, ikitərəfli itilənmiş xəncərbənzər biçaq, omبا hissəsinin sol tərəfində dəvəgözündən hazırlanmış qara rəngli ox ucluğu, döş qəfəsinin yanında isə nisbətən ağ rəngli dəvəgözündən düzəldilmiş ox ucluğu və çox sayıda şüşə örtüklü fayans məhlullu muncuqlar aşkar olunur [92. s. 246].

Keçmiş Sovet İttifaqının mövcud olduğu dövrdə böyük ərazidə yaşayan müxtəlif xalqların mədəniyyəti, dili, tarixi və adət-ənənələri üzərində ümumi «sovətləşdirmə «kollektivləş»mə tədbirləri görüldü, «uzaqgörən» assimilyasiya siyaseti yeridilərək, xalqların öz soykökündən ayrılmamasına cəhdlər göstərildi. İlk baxışda gözə görünməz olan bu təhlükəni bəzi ziyahılar, alımlar hiss edir, görür, zamana uyğun olmayan qeyri-adi cəsarət göstərərək mövcud vəziyyətə qarşı çıxırlılar. Onlar atdıqları addımlarının və ya söylədikləri fikirlərin özlərinə qarşı çevriləcəyini bilə-bilə xalqını, milli-mənəvi dəyərləri qorumağa çalışırlılar. Zəngin keçmişə malik olan, yeraltı və yerüstü muzey sayılan Azərbaycan torpağında ötən əsrin 20-40-ci illərində aşkar olmuş, qeydiyyata alınmış dünya əhəmiyyətli daşınan-daşınmaz tarix-arxeoloji mədəniyyət abidələri, ölkə əhəmiyyətli daşınan və daşınmaz tarix və memarlıq inciləri, ölkə əhəmiyyətli daşınmaz tarixi və arxeoloji abidələr, yerli əhəmiyyətli daşınan və daşınmaz tarix, memarlıq, bağ və park, xatırə abidələri, yerli əhəmiyyətli daşınmaz dekorativ tətbiqi sənət nümunələri saysız-hesabsızdır. Buna görə də 1927-ci ilin Aprilin 17-də Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının kollegiyası tərəfindən təsdiqlənmiş «Azərbaycanın qədim dövr incəsənət və təbiət abidələrinin mühafizəsi» haqqında əsasnamə imzalandı. Əsasnamədə göstərilir ki, Azərbaycanın qədim dövr incəsənət və təbii abidələr komitəsi bu sahədə bütün qanun, qaydaları qoruyur, yerinə yetirilməsinə

nəzarət edir, böyük kəmiyyətə malik olan abidələrin qorunması üçün mühafizəçilər təyin edir, qayda-qanunu pozanlara qarşı qətiyyətli tədbirlər görür, abidələrdə bərpa, təmir işləri aparır və bütün məsələlərə aid sorğulara cavab verir. Əsasnaməyə görə, Azərbaycandan çıxarılması mümkün olan bütün arxeoloji və incəsənət nümunələrin vəziyyəti haqqında ali səviyyədə razılaşma-müzakirələr təşkil olunur, komitə bütün maddi-mənəvi dəyərləri qeydə alır, abidələr haqqında bibliografik məlumat toplayır, abidələrin təsnifatını verir, xülasələri hazırlayır, foto, cizgi, estamplasma işlərini yerinə yetirir, çox vacib və lazımlı yerlərdə arxeoloji qazıntı işlərini təşkil edir. Komitə ölkənin arxeoloji xəritəsini hazırlayır, qazıntı işləri aparmaq üçün razılıqlar verir və ya bu cür təklifləri rədd edir, elmi əsərləri, hesabatları nəşr etdirir, təbliğ üçün konfranslar, iclaslar mühazirələr, ekskursiyalar, sərgilər təşkil edir, qədim abidələrin öyrənilməsini, mühafizəsini və yeni bərpaetmə metodlarının hazırlanmasını sürətləndirir. Lakin XX tarixi əsrin 20-30-cu illərində və sonralar əsasnamədə göstərilənlərin hamısı sovet totalitar rejiminin ümumi ideoloji təbliğat programının bir hissəsinə çevrildi. Tarix elmi, o cümlədən arxeologiya və etnologiya sadəcə olaraq ideoloji nəzarətçilər tərəfindən «küncə sıxışdırılırdı» ki, bilavasitə Azərbaycana aid olan elmi, mənəvi dəyərlər inkişaf edib genişlənməsin. Alımlar və ziyahilar represiyaya məruz qalaraq güllələnir və ya ən yaxşı halda həbs düşərgələrinə göndərilərək məhv edilirdi. Ə.H.Ələkbərov çox ağır və dözülməz şəraitdə can-başla ölkəsinin və xalqının gələcəyi üçün çalışırdı. Büyük ədib Y.V.Çəmənzəminlinin sözləri ilə desək, o, öz xalqının dilini, tarixini, həyatını, adət və ənənələrini gözəl bilirdi, fikri ilə əməli bir, sözü düz, xəyanətdən və şəxsi qərəzlikdən uzaq idi [3. s.38].

SSRİ rəhbərliyi elmi idarə və təşkilatların «Sovet sisteminə uyğun gəlmədiyini» bəhanə edərək onların strukturunu yenidən nəzərdən keçirmək üçün perespektivli planlar işləyib hazırlamağa başladı. Maddi-mənəvi mədəniyyətə dair əlyazmaların, gündəliklərin, arxeoloji və etnoloji ara-

dirmaların hamısının Akademiya daxilində yiğilib toplanması seksiya qarşısında həllini gözləyən ilk və başlıca məsələlərdən biri idi. Bununla yanaşı seksiyada arxeologiyaya və etnologiyaya aid olan ədəbiyyatın, mənbələrin və araşdırmanın «yeni metodlarla» uyğun şəkildə «zənginləşdirilməsinin» ön plana keçirilməsi nəzərdə tutulurdu:

1. Ümumən Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş arxeologiyaya və etnologiyaya dair bütün maddi və mənəvi mədəniyyətə aid olan materialların toplanması və təhlil olunması; 2. Qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsr müəlliflərinin etnoloji materiallar əsasında tərtib olunmuş tarixi-ədəbi nümunələrin toplanıb təhlil edilərək türk və xülasə şəklində rus dilinə tərcümə olunaraq yayılması; 3. 1934-cü ilin sonuna dək Azərbaycan maddi-mənəvi mədəniyyət tarixinə dair bibliografik kartoteykaların tərtibinin başa çatdırılması; 4. Arxeoloji və etnoloji ekspedisiyaların təşkilinin intensivləşdirilməsi.

Azərbaycan XKS mənzil-təsərrüfatı nazirliyinin maliyyə yardımı əsasında ilk kompleksli arxeoloji və etnoloji ekspedisiyasını Şəmkir və Tovuz rayonlarına göndərildi. Ə.H.Ələkbərovun başçılıq etdiyi dəstə Tavuz rayonunun Kürqıraqı kəndlərdə: Mənsurluda, Bozalqanlıda, Qaraxanlıda, Kirzanda çalışaraq, yurd və yaşayış yerlərinin (evlərin) tipləri və memarlıq xüsusiyyətləri araşdırıldı [40]. O burada beş müxtəlif yaşayış yeri müəyyən etdi, arxeoloji qazıntıların və etnoloji araşdırmaların təhlilindən çıxan qədim və müasir yaşayış evlərinin təsvirini ön plana çəkdi. Burada laiyhələrin ilk variantları və fotosurətləri hazırlandı [41. s.73]. Yerli əhəmiyyətli daşınan və daşınmaz, tarixi-arxeoloji, maddi-mənəvi mədəniyyət abidələrinin siyahısı tərtib olundu, onların vəziyyəti haqqında qısa xülasələr hazırlanı və aparılacaq arxeoloji qazıntı yerləri müəyyən edildi (II şək.).

İkinci dəfə Ə.H.Ələkbərovun başçılıq etdiyi ekspedisiya Bərdə, Ağdam və Ağcabədi rayonlarının ərazilərində arxeoloji və etnoloji xüsusiyyətləri təhlil etdi. Astarada, Lənbəranda və Hindarxda oturaq əkinçilik və maldarlıq tə-

sərrüfat həyatı araşdırıldı, qaradamdan tutmuş müasir yerüstü evlərin tikiliş problemlərinin elmi təhlili, əsaslandırılması ardıcıl surətdə təqdim edildi.

Böyük Qafqaz sira dağlarının şimal-şərq ətəkləri olan Bakı-Quba, Hil-Piral (indiki Qusar rayonunun ərazisində) istiqaməti ilə hərəkət edən Ə.H.Ələkbərovun çevik ekspedisiyası bu rayonlarda da Yuxarı Qarabağda olduğu kimi evlərə yer seçməyin, inşaatın və dulusçuluğun tərəqqisində başqa bölgələrə nisbətən daha irəli getdiyi qənaətinə gəldi. Həmin ekspedisiyanın integrativliyi maddi və mənəvi mədəniyyət qalıqlarının qorunmasına və daha dərindən, elmi surətdə təhlil olunmasına şərait yaratdı.

Ə.H.Ələkbərov geridə qalmış təsərrüfat həyatının formaları və mədəni-məişət kimi ümumi səciyyəli mövzunu da-ha yüksək elmi səviyyəyə çatdırmaq məqsədilə «Azərbaycanın kustar sənətkarlığı» paraqrafi tipdə xüsusi baş plan hazırladı. Araşdırıcının əsas məqsədi istehsal formalarını tarixi, maddi və texnoloji nöqtəyi-nəzərincə tamamlamaq idi.

Ə.H.Ələkbərovun rəhbərlik etdiyi maddi mədəniyyət tarixi seksiyası ölkənin elmi idarələrinin fondunda toplanmış arxeoloji nümunələrin xüsusi təhlilə ehtiyacını ödəmək üçün aşağıdakı vəzifələri qarşıya məqsəd qoymuşdu: a) saxlanılan, qorunan saxsı və metal nümunələrinin tarixi inikşafının müasir mərhələdə mövcud olan kustar sənət sahələri ilə six bağlılıq şəraitində öyrənilməsi; b) bunun üçün isə arxeoloji bərpa sexi və onun kimyəvi təhlil laboratoriyası təşkili tələb olundurdu.

Ə.H.Ələkbərovun fikrincə, SSRİ EA Azərbaycan Filialı ilə yanaşı bu işlərin həllində böyük arxeoloji fonda malik olan Azərbaycan Dövlət Muzeyi və Mərkəzi sənaye şöbəsi daha çox maraqlıdır. Beləliklə, çox səlis, işgūzar və elmi bacarığı ilə seçilən Ə.H.Ələkbərov Azərbaycanda iki böyük elmi idarənin (berpa sexinin və kimyəvi təhlil laboratoriyasının) açılması təklifi ilə sovet bürokratlarını çox ciddi dilemma, seçim, məcburiyyəti qarşısında qoymuşdu.

1933-cü ilin yayında Azərbaycan Dövlət Muzeyinin müdriyyəti ilə əldə olunmuş razılığın əsasən Maddi Mədəniyyət Tarixi seksiyasının rəhbəri Ə.H.Ələkbərov, İ.M.Cəfərzadənin başçılığı ilə arxeoloji və etnoloji kompleks ekspedisiyanı Şamaxı, İsmayıllı və onunla qonşu olan rayonlara yola saldı. Ekspedisiyanın göndərilməsində məqsəd bölgələrdə kustar sənət sahələrinin vəziyyətini öyrənmək və Azərbaycan Dövlət Muzeyi üçün yeni eksponantlar toplamaq idi. Ekspedisiya üzvləri çox çətin hava şəraitində Lahıcı, Basqalı və başqa yerləri dəqiqliklə xəritələşdirirək, kəşfiyyat səciyyəli arxeoloji obyektləri müəyyən edərək böyük ruh yüksəkliyi ilə Bakıya qayıtdılar.

Ə.H.Ələkbərovun rəhbərliyi altında seksiyanın xüsusi bir bölməsi Bakı və kəndlərinin maddi-mənəvi mədəniyyət qalıqlarının öyrənilməsi ilə ciddi məşğul olmağa başladı. Azərbaycan Mərkəzi Sənaye şöbəsinin planında Bakı və Bakı yarımadasında neftçixarma sahələrinin genişlənməsi ilə bağlı olaraq köçürülmüş kənd və qəsəbələrdə mövcud olan maddi-mənəvi dəyərlərin qalıqlarının təcili surətdə öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Buraya ilk növbədə Əmircan (Xilə), Bülbülə, Köhnə Suraxanı, Balaxanı, Ramana və Mərdəkan kimi kəndlərin əraziləri daxil idi. Bakı və Bakı yarımadası ilə yanaşı seksiya qısa müddət ərzində Azərbaycanın bir neçə rayonunda feodal Orta tarixi-arxeoloji əsr dövrünə aid ciddi işlər apardı. İlk dəfə olaraq XII-XVII tarixi-arxeoloji əsrlərdə böyük şöhrət qazanmış, yerli inşaat materialları əsasında tikilmiş Babakənd məqbərəsi (VIII ə.), Qarabazar kəndində Karvansara, məscid (Səfəvilər dövrü) və Səlcuq abidələrinə daha yaxın olan Mirəli məqbərəsi (Nic kəndi yaxınlığında) qeydiyyata alındı, həmin abidələrin ölçüləri müəyyən edildi, qısa xülasə programı şəklində yazılaraq hesabata daxil olundu [42. s.79].

Qərbdə, Azərbaycanın müasir ərazisindən kənardı Böyük və Kiçik Qafqaz sıra dağlarını birləşdirən Lix (Suram) dağları, respublikanın ərazisində, Cənubi Qafqazda iki silsilə dağlar arasında, Kür vadisində, Mil və Muğanda ən

böyük və məşhur şəhərlər – Örənqala (Beyləqan), Mincəcəvir yerləşir. Vadinin şimal-qərb tərəfi tədricən daralsada da, cənub-şərqə uzandıqca genişlənir. Düzənliyin böyük bir hissəsi yarımsəhra, uzun müddət davam edən isti və quru, duzlu, əkinçilik üçün yararsız olan torpaq tərkibinə və səhra landşaftına malikdir. Mil düzənliyinin dağətəyi və aran yerlərində proviallı, provial-allüviallı və allüvial torpaq örtüyü üstünlüyə malikdir [73. s.10]. Ərazinin əksəriyyəti aşınmalı – denudasion və erozion struktura malikdir. Muğan-Mil və ya Kür çökəkliyində isə torpaqda akkumliyativ relyef xüsusiyyətləri-amilləri mövcuddur. Bu hissədə torpaq əhəng məhlullu, qumlu, yanmış sıstılardən (slans), fillitlərdən, spilitlər, konqlomeratlardan (qarışılıqlardan), mergellərdən, 80 çeşidə malik gillərdən və qumlu-gilli təbəqədən ibarətdir. Araz Azərbaycanda Kür çayından sonra ikinci ən böyük su arteriyası hesab olunur. Çayın ümumi uzunluğu 1072 kilometrdir. Azərbaycan ərazisindən çayın 580 km-i axır. Araz çayının su tutumu sahəsi 102 min km²-ir. Araza tökülen Qərbi Arpaçay, Naxçıvançay Əlinçəçay, Gilançay, Oxçuçay, Hərəkəçay və Bazarçay böyük su ehtiyatına, habelə və müxtəlif minerallı axıntılarla malikdirlər. Çayın cənuba istiqamətlənmiş tərəfi, yəni çayın (Arazın) sağ sahil hissəsi Kür-Araz çökəkliyinə, Muğan düzünə, sol hissəsi isə Mil düzənliyinə daxildir. Bu qısa təbii-coğrafi, geoloji-kimyəvi-fiziki, xarkteristikanın arxeoloji-etnoloji tədqiqatda verilməsi aşağıda izah ediləcək məsələlərin anlaşılması, insan yaşayışının əkinçiliyin, maldarlığın, maddi və mənəvi dəyərlərin tez aşınmaya məruz qalmasının, tikinti və memarlıq mədəniyyətində nisbiliyin olmasının, arxeoloji ardefaktların (mis, tunc, dəmir, antik dövr) bir qədər keyfiyyətsiz olmalarının, iqlimin sərtlisi, geoloji və bioloji dövr problemlerinin digər bölgələrdən fərqlənməsinin başa düşülməsi vacibdir və sübuta ehtiyacı olmayan (aksiom) cavablar üçün zəmin həzırlayırlar.

Ə.H.Ələkbərov 1933-cü ildə Mil düzünün tədqiqi üçün təşkil olunmuş stasionar və kəşfiyyat səciyyəli arxeoloji qa-

zinti işləri aparan ekspedisiya üzvlərinə yuxarıda qeyd olunan fikirlərin çoxunu izah etməyə bilməzdı. Mil düzündə stasionar ekspedisiyanın təşkilində məqsəd inkişaf etmiş cəmiyyətdə tarixi-arxeoloji dövrləri öyrənmək idi. Oturaq həyat tərzinə başlamış insanların məşğulliyyəti, sənət sahələrinin inkişaf dinamikası, inşaat, mədəni-məişət, suvarma sistemi ticarət yolları, köçəri həyat tərzi, maldarlıq və digər sahələr bu ekspedisiyanın tədqiqat planına daxil edilmişdi. Ekspedisiya üzvlərinə səfər zamanı folklor materialları və müasir maldarlar haqqında etnoloji məlumat toplamaq, qədimdə suvarma sisteminin təşkili və oturaq həyata keçənlərlə maldar tayfaların münasibətlərinin fərqli cəhətlərini müəyyən etmək kimi mühüm məsələlərin həll olunması tapşırılmışdı. Qafqazda ilk uzunmüddətli, stasionar çöl-tədqiqat səciyyəli Mil düzü ekspedisiyasının yola düşməsi üçün 1933-cü ilin Oktyabr ayının 9-19-da, on gün ərzində üzvlərə təşkilati məsələlər, mənbə və ədəbiyyatla tanışlıq üçün seminar-müşavirə təşkil olundu. Ekspedisiya «Mil» Sovxozunun 9-cu obasında Örənqaladan bir kilometr aralıda Oktyabrın 21-dən Noyabrın 14-dək tədqiqata başlamaq üçün məskən saldı. Stasionar tədqiqat işlərinin Örənqala və onun ətrafinə aparılması planlaşdırıldı. Tədqiqatçılar Örənqalanın tarixi rolü və onun qədim, «Govurarx» adı ilə məşhur olan suvarma sisteminə münasibəti, tarixdə tutduğu yeri və rolü aydınlaşdırılmalı idilər. Qalanın yerləşdiyi ərazi, süni düzəldilmiş Örənqala yüksəkliyinin mövcud Yer səthindən 5-6 metr hündürlükdə yerləşməsinin səbəblərinin açılması bir çox suallara cavab verəcəkdi. (IV şək.1) İlk növbədə qalanın yerləşdiyi ərazinin üst hissəsində (XIII-XIV ə.) çox sayıda müxtəlif çeşiddə məişət və memarlıq nümunələri diqqəti cəlb edirdi. Torpağın ilk qatında 6 metrədək mədəni təbəqə qeydə alındı. Örənqala qalası dördkünclü, olub şimal-şərqdən cənub qərbədək 580 və cənub-şərqdən şimal-qərbədək 600 m əraziyə malikdir. Bu yerin Şərqi hissəsi başqa tərəflərdən indiki torpaq səthindən 1 metr aşağıda dərin xəndəkləri ilə seçilir. Şəhərin ümumi səthinin araşdırılması işi üç yerdə –

Kiçik şəhərin ortasında, onun şimal-şərq divarlarında və Kiçik şəhərdən Böyük şəhərə gedən yolun darvaza yerində aparıldı. Birinci sahədə arxeoloji mədəni təbəqəni, ikincidə qala divarlarının memarlıq xüsusiyyətlərini, üçüncüdə isə Kiçik şəhərlə Böyük şəhərin bir-birinə münasibətini müəyyənləşdirmək ön planda dururdu. Tədqiqat işlərin nəticələri göstərdi ki, qala divarlarının inşa vaxtını müəyyən etmək mümkün olmayan üç dövrə aiddir. İlk divarın əsas hissələri ciy kərpicdən hörülmüş, bayır tərəfdən ona bəzək, «aşınmaya və dağıntıya məruz qalmaması» deyə bişmiş kərpicdən və əhəng məhlulundan üç sıra üz çəkmişlər. [XV şək.1] Bayır tərəfdən bişmiş kərpiclə bünövrə arasında qazılmış torpaqda, orta səviyyəli bir zolaqda qırılmış kərpic hissələri çox sıx tökülmüşdür. Ə.H.Ələkbərovun fikrinə görə, bu, divarın bayır hissəsini torpaq qatı ilə möhkəmlətmək üçün edilmişdir ki, aşınma olduqda torpaq həmin təbəqədə ilisib qala bilsin. İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi ilə aparılmış qazıntı işləri birinci ilə ikinci şəhər arasında olan yolları müəyyən etməli idi. Lakin bişmiş kərpicdən hörülmüş divar qalıqlarının sıxlığı buna imkan verməmişdi. Beləliklə, birinci şəhərin üst torpaq səddi qaldırılanadək şimal-qərbdən birləşmiş və onu ikinci şəhərdən ayrılmışdı. İkinci şəhərdə Ə.H.Ələkbərov, N.Minkeviç - Mustafayeva və 3-4 fəhlə ilə birlikdə Oktjabr ayının 25-dən Noyabrın 1-dək (5 gün ərzində) şəhərin mərkəzində kvadrat şəkilli [69. s.11] ölçüdə çox sayıda tikinti və quyu izlərinə rast gəlirlər [XV şək. 2]. Ə.H.Ələkbərova görə, bu, karvansaranın və yaxud məscidin inşa edildiyi sahə olmuşdur.

1933-cü il Oktyabr ayının 20-23-də Ə.H.Ələkbərov şəhər müdafiə səddindən bir qədər kənarda, ərazinin cənub-şərq hissəsində şum zamanı çox dağıldılmış kurqana təsadüf edir və vaxtin azlığına baxmayaraq onu tədqiq etmək qərarına gəlir. Ə.H.Ələkbərov kurqanın altında orta hesabla 1,4 metr olan kvadrat tipli, kərpicdən tikinti qalığı aşkar edir. Onun alt hissəsi qazılarkən çox sayıda oyma sənəti nümunələri tapılır. Bu nümunələrin bir çoxu yazını xatırla-

dirdi. İ.İ.Meşşaninov həmin nümunələri XIII-XIV tarixi-arxeoloji əsrlərə aid etsə də Ə.H.Ələkbərov bu fikirlə razılaşdırır.

İkinci kəşfiyyat dəstəsinin tərkibinə daxil olan Ə.H.Ələkbərov, V.Xuluflu və İ.S.Əzimbəyov Arazboyu yerləri tədqiq etmək üçün Oktyabrın 29-dan 31-dək maşınla Füzuli rayonuna yola düşürlər. Yolda onlar Veysəlli kəndində Səlcuq dövrünün məqbərə abidələrini təhlil edərək Füzulidə Qarğabazarda olan karvansara, məscid və məqbərələri qeydə alırlar.

Arxeoloji kəşfiyyat dəstəsi Füzulidən Horadızə gedərək Baba kəndindən $1 \frac{1}{2}$ km. aralıda Araz çayından aşağı hissədə Şeyx Baba Veys məqbərəsinin tədqiqinə başladılar. Məqbərənin giriş yerindəki kufi xətli yazının estampını öncə Ə.H.Ələkbərov, sonra isə İ.S.Əzimbəyov çıxardı. Bundan başqa yerli qəbristanlıqdə olan, xeyli ziyan dəymış qoyun heykəlləri və xırda kurqanlar qeydə alındı. Burada iri süni suvarma sistemlərinin xüsusiyyətlərini təyin etmək və bunun təbii sistemə qovuşmasını araşdırmaq üçün İ.İ.Meşşaninov, V.Xuluflu, Ə.H.Ələkbərov və D.Bağirovdan ibarət üçüncü kəşfiyyat dəstəsi Üçtəpə və Qalatəpədən keçib Noyabr ayının 2-də suqovuşan hissənin tədqiqinə başladılar [70. s.19].

1933-cü il Noyabr ayının 5-də Ə.H.Ələkbərov Bakıya qayıdır. Onun sözlərinə görə, Örənqalada çöl-tədqiqat işlərinin aparılması gələcək arxeoloji qazıntılar üçün güclü stimul yaradacaqdı.

Örənqalada Ə.H.Ələkbərovun başçılığı ilə ilk böyük stasionar arxeoloji ekspedisiya 1936-ci ilin payızında (İ.İ.Meşşaninov Leninqradda Paleontologiya Muzeyinə direktor təyin olunduqdan sonra) işə başladı. Lakin payız aylarında iş çox ağır şəraitdə başa gəldiyi üçün arxeoloji qazıntı işləri stasionarlıqdan kəşfiyyat xarakterli səviyyəyə keçirilir. Ə.H.Ələkbərov yazar ki, qazıntı aparılmış sahələrin alt təbəqələrində eni və uzunluğu 35, qalınlığı isə 6 sm. ölçüdə bişmiş kərpicdən və gil məhlulundan hörülülmüş bina divarlarının bir küncü açılmışdı. Bundan bir qədər üst hissədə

isə 1,5 m. hündürlüyündə bişmiş kərpicdən hörülülmüş pilləkən aşkar edilmişdi. Pilləkən çox hündür olduğundan demək olar ki, inşa edilmiş evlərin ikimərtəbəli olduğu etimal olunur. Pilləkəndən yuxarıda isə 21x21x4 sm ölçülü bişmiş kərpicdən və mineral gil məhlulunda hörülülmüş divarların qalıqları qeydə alınmışdı [39. s.68]. Aşkar edilmiş evlərin çoxunun darısqal və kiçik olduğunu nəzərə alan Ə.H.Ələkbərov onların yerli sənət sahələri ilə məşğul olan sənətkarlara məxsus olduğunu göstərir (IV şək. 1,5) Rəhbərlik etdiyi stationar ekspedisiyanın ikinci dəstəsi Örənqalanın şərqində – şəhərdən təxminən 210 m. aralı məsafədəki təpələrin birində qazıntı işi aparıllarkən Böyük şəhərdə aşkar edilmiş binalara oxşar, XII-XIII tarixi-arxeoloji əsrlərə aid olan yaşayış otaqlarının qalıqları qeydə alındı. Ə.H.Ələkbərov ilk dəfə olaraq sübut etdi ki, Azərbaycanda heç bir maddi-mənəvi dəyərlər, mədəni-məişət əşyaları və yaşayış evləri əsrlər boyu sınaqdan çıxmış çoqrafi amilləri nəzərə alınmadan, qədim ocaq yerlərindən kənarda inşa edilməmişdir. İqlim, relief, landşaft dəyişsə də xalq öz əvvəlki yaşayış xüsusiyyətlərini uğurla yenidən bərpa edə bilməşdir. Aşkar edilmiş XII-XIII tarixi-arxeoloji əsrlərə aid olan yaşayış evləri əhalinin bu dövrdə yalnız şəhər-qala yerində deyil, onun ətrafında da yaşayıb yaratdığını sübuta yetirdi.

Azərbaycanda arxeologiya elminin banisi [52. s.51] olan Ə.H.Ələkbərov 1934-1936-cı illərdə Naxçıvan vilayətində, çox ağır hava şəraitində arxeoloji qazıntı işləri apararaq boyalı qablar mədəniyyətinin ilkin variantını təhlil etməyə və onun yayılma istiqamətlərinin aydınlaşdırılmasına nail olur. Həmçinin burada eyni zamanda ilk dəfə olaraq tsiklopic tikinti nümunələrini aşkar edir. 1936-cı ildə Ə.H.Ələkbərovin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərmiş ekspedisiya kənd tipli yaşayış yerlərində – Şortəpədə, Govurqalada, Qızılburunda, Oğlanqalda, qalın arxeoloji mədəni təbəqəyə malik, Tunc tarixi-arxeoloji dövrə aid edilən Şahtaxtida arxeoloji qazıntı işləri zamanı altı daş qutu məzarın [19] açılmasına nail olur (V şək. 3). Aşkar edilmiş əşyalar Tunc

tarixi-arxeoloji dövründə böyük çevrilişlərə gətirib çıxarmış, əsasən qırmızı və qara rəngli kərpiclərdən ibarət, torşəkilli naxışa malik boyalı qabların aşkar olunması elmi-nəzəri sahədə sensasiyaya səbəb olmuşdur. Ə.H.Ələkbərovun fikrincə, Şortəpə çox da böyük olmayan 150x100 metrlik yaşayış yeridir. Burada vəziyyətdən asılı olaraq üç yerdə kəşfiyyat səciyyəli qazıntı işləri aparılmışdır. Arxeoloji qazıntı işləri zamanı Yer səviyyəsindən 30-40 sm dərinlikdə uşaq qəbri, 80-90 sm-də isə çay daşlarından ibarət olan tikinti qalıqları və qara rəngli saxsı nümunələri aşkar edildi. Prof.V.H.Əliyevin fikrincə, Şortəpə abidəsi e.ə. XX-XV tarixi-arxeoloji əsrlərə aiddir [46] və Naxçıvanın ən inkişaf etmiş əkinçilik-maldarlıq yaşayış yerlərindən biridir. Ə.H.Ələkbərov Əlinçəçay vadisində (V şək. 1) - Naxçıvan şəhərindən 30-40 km şimal-şərqə tərəf, indiki Nahacır kəndində (Culfa rayonu) e.ə. II minilliyyə aid olan təsadüfi tapıntı hesab edilən təkrəngli [36] boyalı qabların hissələrini aşkar edir.

A.Spitsin XIX tarixi əsrin sonlarında Naxçıvan şəhərinin yaxınlığında Qızılburunda [84. s.3,5; 11,15] çox sayıda boyalı qablar aşkar edərək onu hesabat kimi Moskva Arxeoloji Cəmiyyətə təqdim etmişdi. Lakin bu əvəzsiz elmidəyərli fakt XX tarixi əsrin 20-ci illərində nisbi diqqət edilməsinə baxmayaraq 1936-ci ildə keçmiş SSRİ EA Azərbaycan Filialı tərəfindən Ə.H.Ələkbərovun rəhbərliyi altında göndərilmiş arxeoloji ekspedisiya çox böyük uğurlar əldə edə bildi. Ə.H.Ələkbərov Naxçıvan vilayətinin bir çox yerlərində, o cümlədən Şahtaxtida çaydan, vaza və müxtəlif arxeoloji nümunələr qeydə ala bildi. Son Tunc və ilk Dəmir tarixi-arxeoloji dövrə aid olan belə tipli qabları Ə.H.Ələkbərov Govurqalada və Şortəpədə, İ.İ.Meşşaninov isə Qızılburunda aşkar etmişdilər [9].

Naxçıvanda, Əlinçəçayın yanında – uca dağ zirvəsində salınmış Xanagah kəndində Ə.H.Ələkbərov çox hündür bir qalanın (Xanagahın) yerləşdiyini xəbər vermişdi. Onun fikrincə, ötən əsrlərdə qaladan hərbi məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Tikili Qafqazda böyük qala-istehkam hesab

olunur. Tikilinin mərkəzindəki ən hündür yerdə isə istehkam inşa edilmişdir. Tikilidən bir qədər hündürdə 10 otaqlı Şahtaxtı sarayı mövcuddur. Ə.H.Ələkbərov tikililərdə müxtəlif dövrlərin izlərini qeydə ala bilmışdi. Burada iri sal daşlarından tutmuş kvadrat şəkilli kərpiclərədək inşaat materiallarına rast gəlmək mümkündür. Divarlıda istifadə olunan materiallar kül rəngində olan mineral bərkidici məhlulla bir-birinə bağlanmışdır. Qalanın heç bir yerində su mənbəyi yoxdur. Ə.H.Ələkbərov yazır ki, burada su sistemi mövcuddur. Qayalar üzərində yeddi böyük hovuz qazılmışdır. Daş-qaya üzərində oyulmuş bu hovuzlara su axıtmaq üçün «yollar» qazılmışdır. Su bu «yollarla» anbarlara dolmuş. Beləliklə, yuxarıda bəhs olunanlara yekun vuraraq göstərmək olar ki, Ə.H.Ələkbərov maddi-mənəvi mədəniyyət abidələri tarixinin bütün sahələrini dərindən mənimsəyərək Azərbaycanda ilk dəfə olaraq tam mənada arxeoloji təsnifat sistemi yaratmışdır. Ə.H.Ələkbərova görə, Qobustanda, Daşsalahlıda, Kütəpədə, Xocalıda, Mincəçevirdə, Göygöl rayonunda, Qaxda, Qəbələdə, Şəkidə, Naxçıvanda, Bərdədə, Qızılburunda, Örənqalada, Gəncədə, Şamaxıda, Astara bölgəsində, Bakıda, Şabrandə, Dərbənddə [III şək.] ümumiyyətlə qədim Azərbaycanın bütün rayon və şəhərlərində mövcud olan tarixi-arxeoloji abidələrdəki tikinti quraqşdırma işləri, tsiklop tikintinləri, sədlər, minarələr, qala-lar, məqbərələr, qüllə-qalalar, hamamlar, saraylar, məscidlər, qala qapı və divarlar, karvansaralar, keşikçi qüllələri, qəbiristanlıqlar, bağ evləri, məktəblər, inzibati binalar, limanlar maddi-mənəvi mədəniyyət abidələri hesab edilməlidir.

Ə.H.Ələkbərov maddi və mənəvi mədəniyyət tarixi silsiləsinə daxil olan memarlıq abidələrini iki qismə ayırdı: a) yeraltı; b) yerüstü memarlıq abidələri. O, Bakı yarımadası timasalında bir-birinə bənzəməyən, lakin bir-birini tamaqlayan on iki memarlıq abidəsinin təsnifatını tərtib etmişdir. Eyni zamanda forma və memarlıq xüsusiyyətindən asılı olmayan qalalar, məqbərələr, məscidlər, bağ evləri,

karvansaralar, qaladivarları və qapılar, qəbristanlıqlar, keşikçi qüllələr, limanlar, minarələr, divanxanalar və daha xırda maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin elmi təhlilini verərək Azərbaycan arxeologiyasını daha da zənginləşdirmişdir.

Ə.H.Ələkbərova görə, maddi-mənəvi mədəniyyətin bu çeşidlərini ölkədə tarixi mərhələlər boyu baş vermiş yüksəlik və enişin canlı şahidi hesab etmək daha məqsədəyindür [15. s.181]. Bu saraylar, qalalar və qalacıqlar yerli siyasi hakimiyyətin varlığının və qüdrətinin yadigarlarıdır.

Ə.H.Ələkbərov inşaat materiallarını təsnif edərkən Azərbaycan üzrə tikinti zamanı ən çox işlədilən daş növlərinin texnoloji xüsusiyyətlərini böyük elmi ustalıqla çeşidləndirmişdir. O, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində kəsilmiş yerli tuf və əhəng daşının texnoloji amilini və onların insan orqanizminə çox faydalı olduğunu, əsaslı faktlarla sübut etməyə səy göstərmiş və daşların tərkib xüsusiyyətlərinin sərt, eyni zamanda yumşaqlığı memarlıq sənətinin daha güclü inkişafına şərait yaratdığını söyləmişdir. Bu amil daş oyma, naxışsalma işi üçün əlverişli, faydalı olduğuna görə Azərbaycan memarlıq sahəsində Qafqaz regionunda ən önəmlili yerlərdən birini tutmağa müvəffəq olmuşdur. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində istehsal olunan daşlar daxili kimyəvi tərkib xüsusiyyətinə görə ağ rənglidirlər. Belə tipli daşlara hava və Günəş şüası dəydikdən sonra, zaman keçdikcə insana fil sümüyünün rəngini xatırlatdırır. İri sarayların, bağ evlərinin inzibati binaların, sütunların, arxaların, heykəllərin inşasında bu daşların rolü əvəzsizdir. Ə.H.Ələkbərova görə, əgər Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə Azərbaycanının şəhər və kəndlərində beş tip kərpicdən istifadə olunurdusa, bəzək üçün ona müxtəlif rəngli şüşə təbəqəsi çəkilirdisə bu minvalla kolorit daha da cazibəli olurdu. Əhəng-çay daşından istifadə olunarkən işıq-kölgə effektini verən relyef naxışının vurulması kifayət edir[16].

Torşəkilli naxış çeşidlərindən istifadə zamanı Azərbaycanın çox yerində xırda detal-bəzəklər ağaç materialı ilə

başa gəlirdisə, Bakıda buna indi də daş oyma sənətindən geniş istifadə etməklə nail olunur. Yadigar qalmış yaşayış yerlərimizin çoxunda maddi-mənəvi mədəniyyət qalıqlarında istifadə olunmuş inşaat materialları təbii inkişaf proseslərin təsirinə tab gətirməyərək tez dağılır. Tuf və əhəng daşlarının Bakı yarımadasında istifadə xüsusiyyətlərini təhlil etmiş Ə.H.Ələkbərov bütün bunların tarixi inikşafla və təbii şəraitlə six bağlı olduğunu göstərmiş, onun üç mərhələli çəçəklənmə dövrü keçirdiyini elmi əsaslarla izah etmişdir.

Azərbaycanda daşışləmə və oyma sənətinin ilk çəçəklənmə dövrü – mərhələsi Səlcuq memarlığının Yaxın Şərqdə yüksəlişi ilə eyni vaxta düşür. Azərbaycanda bu dövr (XII ortaları XIII tarixi-arxeoloji əsrin birinci yarısı) Kəsrani sülaləsindən olan Şirvanşahların dövrünə qədər davam edir. Bu dövrə aid olan bütün qalalarda keşikçi qülləsinin inşası onun müdafiə səciyyəli olduğunu təsdiqləyir. Ə.H.Ələkbərovun təbirincə desək, onları «hərbi-feodal memarlığının canlı şahidi» hesab etmək daha doğrudur.

Ə.H.Ələkbərov göstərir ki, Azərbaycan bu sənətin yüksək inkişaf səviyyəsinə Şirvanşahların Dərbənd nəşlinin hökmranlığı dövründə çatmışdır. Bu zaman Şamaxı, Dərbənd və Bakı ilə yanaşı Azərbaycanın bir sıra şəhərləri Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin inşaat işi səviyyəsini ötüb keçmişdi.

Səfəvilər dövründə isə karvansara, ovdan və məscidlərin tikintisi ön plana keçir. Ə.H.Ələkbərova görə, bu zaman artıq detalların bədii cəhətdən inkişafı ikinci plana keçmiş əsas diqqət, binanın planlaşdırmasına karvan sahibinin, onlara qulluq edənlərin rahatlığına vermişdi [17].

Qəbirüstü abidələrin inkişafına toxunan Ə.H.Ələkbərov sandıqabənzər qəbirüstü daşların meydana çıxmasını və bunların tamamilə naxışlarla bəzədilməsini memarlıq sahəsində inkişafın ən mühüm səviyyəsi hesab edirdi [18 s.183].

XV-XVI tarixi-arxeoloji əsrlərdə naxışlanmış uca baş daşlarının ölçüləri qısalığına görə xırda tipli naxışlar üçün zəmin yarandı. Bəzəklər artaraq artıq xali tipli naxışlarla

əvəz olunur. Bəzədilmiş, naxışlanmış daşlarda kişi və qadın qəbirlərini asanca ayırməq mümkün ləşdi. Bu incə məqamları, cəhətləri ustalıqla təhlil edən Ə.H.Ələkbərov məzar daşları üzərində onun at, silah təsvirinin olması ilə kişilərə və qadın bəzəklərinin mövcudluğuna əsasən isə qadınlara aid olduğunu göstərirdi.

Ensiklopedik biliyə malik olmuş Ə.H.Ələkbərov sələflərəindən xeyli irəli gedərək ilk dəfə olaraq hələ XX tarixi əsrin 20-30-cu illərində daşışləmə, daşoyma sənətinin, daşın tərkib xüsusiyyətlərinin, texnologiyasının təsvir dürüstlüğünü, insan sağlamlığı üçün faydalı xüsusiyyətlərini üzə çıxarmış və naxışlar dünyasının incəliklərinin gerçek həyatla ən qədim zamanlardan etibarən bağlı olduğunu ciddi şəkil də əsaslandırma bilmüşdi. Belə incə elmi-nəzəri fikirlərin çülgalaşmasına, qovuşmasına – vəhdətinə indik dövrə bir çox araşdırmlarda təsadüf etmək qeyri-mümkündür.

III FƏSİL

XX TARİXİ ƏSRİN 20-30-cu illərində Ə.H.ƏLƏKBƏROVUN MİLLİ MÜTƏXƏSİSLƏRİN HAZIRLANMASI ARXEOLOGİYA, NƏZƏRİ-METODOLOJİ PRİNSİPLƏRƏ VƏ YENİ YARANMIŞ STRUKTURLARIN TƏŞKİLATLANMASI MƏSƏLƏLƏRİNƏ MÜNASİBƏTİ

Keçmiş sovet hakimiyyəti illəridə marksizm-leninizm ehkamları metodologiyası çərçivəsinə salınmış tarix elmləri, o cümlədən Azərbaycan arxeologiyası XX tarixi əsrin 20-30-cu illəri ərzində ziddiyətli çarpışmalara məruz qalmış, çox uzun, lakin şərəfli bir yol keçmişdir. 20 illik bir dövrdə Azərbaycan arxeologiyası ağır, ölüm-dirim mübarizəsi şəraitində iki mərhələdən, iki böyük sınaqdan keçməyə məcbur edilmişdi: a) 1920-1929-cu illər; b) 1931-1940-cı illər. Birinci mərhələdəki arxeologiyada (bütünlükə tarix elmində) təşkilatçılıq, tarixi məsələləri təhlil edən idarələrin, kütləvi informasiya orqanlarının təşkili və metodoloji problemlərin tətbiqi vəzifələri həyata keçirilmişdir.

Ümumtarix elmindən fərqli olaraq Azərbaycanda arxeologiya sahəsində sovet sistemilə, «inqilabla» gələn heç bir mütəxəssis olmamışdır. İyirminci illərdə tarixi araşdırmaşılarda kəskin siyasi problemlər məcmusuna geniş yer verilmişdi. «dinc dövr»lərdə arxeologiya elmi hələ ictimaiyyətin diqqətini cəlb edə bilməmişdi. Bu çətin elm sahəsinə yalnız ali məktəblərdə təhsil alan gənc kadrların cəlb olunması az da olsa müsbət nəticə verə bilərdi. Bunun üçün Azərbaycanda yerli arxeoloji komitələr və komissiyalar təşkil olunurdu. Ə.H.Ələkbərov hələ tələbə ikən bu cür mötəbər komitələrin həqiqi üzvü olmuş və universitet tələbələrindən ötən dövrdəki (soviet çevrilişinə qədərki) təhlil üsullarına daha çox üstünlük verməyi tələb edirdi. Çünkü bu üsullar yalnız tarix elminin deyil, habelə linqvistikanın, etnologiyasının, antropologiyasının, sənətşünaslığının incəsənətin, hüquq

elminin, coğrafiyanın, geologiyanın ən yeni uğurlarının və yeni mənbələrin araşdırılmalara daxil edilməsi tədqiqatın dəyərini və elmi səviyyəsini xeyli artırırdı.

İkinci mərhələdə arxeologiyanın perspektiv inkişafı məsələləri ön plana keçdi. Bu mərhələdə arxeologiyada nəzəri və metodoloji problemlərin həlli yolları araşdırılırdı. Yeni mənbələri bərpa edib gücləndirmək üçün yaşayış yeri-nin, evin, istehsal fraqmentlərinin fayans qalıqlarının, əmək alətlərinin və s. arxeoloji tədqiqata cəlb edilməsi müsbət hal kimi qəbul olunurdu. Ə.H.Ələkbərov ilk növbədə, A.Y.Paxomovu, V.M.Sisoyevi, A.A.Milleri, İ.İ.Meşşaninovu, A.N.Uşkovu, V.M.Zummeri, A.R.Zifeldt-Simumyakini, Ə.S.Ubaydullini, B.Çobanzadəni, V.Xuluflunu və başqalarını mərkəzdən (Moskva) verilmiş direktivləri Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırmağa və təcrübədə təsdiq olunandan sonra elmi-nəzəri təhlil metodlarını tərtib etməyə çağırırdı. O, həmin çağırışla tələbələrinə və yanında işləyən Ə.S.Ubaydullinə (Kazan), İ.M.Cəfərzadəyə (Gəncə), H.B.Zeynallıya (Bakı), S.M.Qaziyevə (Şəki), Q.P.Qaraqaşlıya (Göygöl), V.Xulufluya (Şəmkir), Z.İ.Yampolskiyə (Lənkəran), M.H.Rasizadəyə (1878-1938) (Naxçıvan), R.M.Vahidova (Ağdaş), Q.M.Aslanova (Bakı), digər elm həvəskarlarına Azərbaycan naminə müraciət edirdi. Ə.H.Ələkbərov onlar üçün gecə məktəbləri, dərnəklər, məşğələlər və məruzələr təşkil edirdi. O, Azərbaycanın bölgələrinə ekspedisiyaya gedərkən arxeologiyaya həvəs göstərənlər arasında müsabiqə keçirirdi. Görkəmli alim bu müsabiqələrdə qalib gələnləri ali məktəblərinin, AETİ-in yeni yaradılmış aspiranturasına cəlb edir, kasib olanları dostlarının yanında işə düzəldir, bir çoxlarını dövlət idarələrində «keşik çəkmək» adı ilə yaşayış yeri ilə təmin edir və əlacsız qaldıqda özünün darısqal evində onlara qayğı göstərirdi. Ə.H.Ələkbərov rus dilini bilməyənlərə xüsusi kurs keçir, lazımlı olduqda onlar üçün tərcümə ədəbiyyatı (lügətlər) hazırlayırdı. O, Azərbaycan Dövlət Universitetində oxuduğu zaman bacarıqlı və həvəskar tələbələrə xüsusi arxeoloji kurs

keçirdi. Büyük alim və pedaqoq, maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin təsvirinin və təhlilinin sırlarını dərs vaxtı başa çatandan sonra parklarda və dəniz kənarında diskussiya formasında izah edirdi.

Ə.H.Ələkbərov kütləvi səciyyəyə malik olan mənbələrin (saxsı məmulatı, qəbir və s.) təhlilindən istifadə etməyin xüsusiyyətlərinin formalasdırılmasını və riyazi metodların bacarıqla tətbiq edilmənin yollarını tələbə və elmi işçilər üçün məcburi hesab edirdi. O, Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyətinin, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin, Bakı Siyasi Maarif evinin, Respublika Fotoqraflar Cəmiyyətinin kiçik otaqlarında sərgilər təşkil edir, əyani surətdə təbliğat və təhlil işi aparırdı.

Ə.H.Ələkbərov 1923-1937-ci illərdə nəşr olunan elmi-nəzəri, elmi-kütləvi, ədəbi-bədii, kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən Azərbaycanı Öyrənən və Tədqiq edən Tətəbbö Cəmiyyətinin «Xəbərlər»ində, XKS yanında Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin «Xəbərlər»ində, «Azərbaycanı Öyrənmə yolu»nda, «Zarya Vostoka»da, «Noviy Vostok»da, «Maarif və Mədəniyyət»də, «Yeni məktəb»də, Azərbaycan Dövlət Muzeyinin nəşr etdiyi «Maarif işçisi»ndə, SSRİ EA Azərbaycan Filialının «Əsərlərində», «Sovetskaya Arxeologiya»da, «Sovetskaya Etnoqrafiya»da elmi fikir və mülahizələrini tam əsaslandırmışa müvəffəq olmaqla yanaşı, bilikli, istedadlı tələbələrini və həmkarlarını (elmi işçiləri) yuxarıda adları çəkilmiş qəzet və jurnallarda yerləşdirir, onları arxeoloji materiallar əsasında elmi-kütləvi və elmi-nəzəri məqalələr yazmağa dəvət edirdi.

SSRİ XKS və ÜİK(b)P məktəblərdə tarix fənninin inkişafını yaxşılaşdırmaq haqqında 1934-cü ildə verdiyi qərarla əsasən Ə.H.Ələkbərov Azərbaycanın bölgələrinə ezam olunan zaman məktəblərdə şagird və müəllim heyəti ilə görüşlər keçirir, onları maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin toxunulmazlığını təmin etməyə çağırırı.

«Burjua ideoloji dünyagörüşünün nümayəndəsi» kimi rəsmi sovet orqanlarının siyahısına düşmüş Ə.H.Ələkbəro-

vun bütün xeyirxah işləri kütləvi informasiya vasitələrində kəskin hücumlara məruz qalırdı. Lakin heç bir hədə-qorxu istedadlı alimi öz yolundan döndərə bilmirdi.

1927-ci ilin Sentyabr ayında Ə.H.Ələkbərov təhsilini başa çatdırduğu Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix-filologiya fakültəsindəki ilk məruzəsini «Tələbə və müəllim heyəti» şöbəsində [34. s.145] oxudu. – «Arxeologiya nədir? Niyə tarix elmi ilə maraqlananların hamısı bu sahəni bilməli və sevməlidir?» kimi suallar onun məruzəsində əsas yeri tutturdu. Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığı onun qarşısında belə bir şərt qoymuşdu: «Dərs zamanı tələbələrlə sovetlər əleyhinə təbliğat və mətbuat işləri aparılmayacaq».

Ə.H.Ələkbərov 20-30-cu illərdə dəbdə olan arxeoloji nümunələrin yalnız təsvirini verməmişdi. O, qeyd edirdi ki, arxeoloji nümunələr tarixin cəmiyyətlə bağlı olan problemlərinin təhlili həlli məsələlərində öz əksini tapmalıdır. İyirmi-otuzuncu illərdə hər hansı istehsal mədəniyyətinin başlangıcının yalnız İran və Mesopotamiya ilə bağlı olması fikri dəbdə idi. Ə.H.Ələkbərovun sözləri ilə desək, 20-ci illərdə mənbəşünaslığa daha çox diqqət yetirildiyindən tarixi problemlərin həllinə nadir hallarda fikir verilirdi. Cəmiyyətin ictimai-iqtisadi quruluşu, elmin nəzəri və metodoloji məsələləri, arxeoloji tədqiqatın prinsipləri ötən əsrin 20-ci illərində hələ «marksizm» uyğunlaşdırılmamışdı [30]. Belə ki, 20-ci illərdə arxeologiyada köklü dəyişikliklər hələ də baş verməmişdi. Arxeoloji tədqiqat işləri ilə məşqul olanların əksəriyyəti köhnə nəzəri-metodoloji düşüncələr səviyyəsində qalmadı davam edirdi [45].

Ə.H.Ələkbərovun elmi-nəzəri fəaliyyəti bir-biri ilə bağlı olan üç böyük tarixi-arxeoloji dövrləri əhatə edir: a) bütün dövrlərin təhlilinə bilavasitə toxunan tarixi-arxeoloji, elmi-nəzəri əsərlər; b) Eneolit, Tunc, ilk Dəmir və Antik tarixi-arxeoloji dövrləri əhatə edən elmi-nəzəri əsərlər; c) Orta əsrlər dövrünü əhatə edən elmi-nəzəri əsərlər.

Ə.H.Ələkbərov Eneolit, Tunc, ilk Dəmir və Antik tarixi-arxeoloji dövrləri əhatə edən əşyaların elmi-nəzəri xüsusi-

siyyətlərinə aid yeni metodlar hazırlayıb tətbiq etmək istəyər-kən Moskva, Leninqrad elm mərkəzlərinin bir çox sovet respublikaları ziyanlarının, o cümlədən N.Y.Marrin, İ.A.Orbelinin, İ.İ.Meşşaninovun çox kəskin münasibətləri ilə qarşılıanındır. Onu marksizm-leninizmə uyuşmayan «yeni məktəb yaratmaqdə» ittiham edirdilər. Azərbaycan Dövlət Muze-yinin aşağıda zindanla, yuxarıdan isə çəkiclə əzilən şöbə müdürü Ə.H.Ələkbərov Xarkovda, 1927-1929-cu illərdə keçirilmiş 1 və 2-ci Ümumukrayna şərqşünaslar konfransında yeni arxeoloji kəşflərin nəticələri haqqında ətraflı məruzə ilə çıxışlar etdi [41]. 1935-ci ildə Ə.H.Ələkbərov Leninqradda «İran incəsənəti və arxeologiyası»na həsr olunmuş II Beynəlxalq konqresə dəvət olundu. Burada istedadlı alim «Azərbaycanda küp qəbirləri mədəniyyəti» məruzəsi ilə iştirakçıları heyran etdi.

XX tarixi əsrin 20-30-cu illərində SSRİ və dünya miqayasında arxeoloji qazıntı işləri zamanı Tunc, Dəmir, Antik dövr və Orta tarixi-arxeoloji əsrlər üzrə tam formallaşmış alımların sırasında Ə.H.Ələkbərovun adı birinci yazılırdı.

1937-ci ildən nəşrə başlamış «Sovetskaya Arxeologiya» jurnalında [12] Ə.H.Ələkbərovun Neolit, Tunc, ilk Dəmir və Antik tarixi-arxeoloji dövrə aid «Naxçıvan vilayəti və Van çarlığında boyalı qablar» adlı məqaləsinin dərc olunması müəllifə böyük söhrət gətirdi.

R.M.Vahidov, İ.H.Nərimanov «Böyük Oktyabr və Sovet Azərbaycanında arxeologiya elminin inkişafı» adlı [22, s.122] məqalədə XX tarixi əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda arxeologiyaya aid tədqiqat işlərinin azlığını bila-vasitə ölkəyə Moskva və Leninqrad alımlarının dəvət olunması ilə bağlayırdılar. Fikrimizcə, bu hal üç amillə bağlı idi: a) XX tarixi əsrin 30-cu illərində D.B.M.Şərifov, Ə.H.Ələkbərov başda olmaqla İ.S.Əzimbəyov, İ.M.Cəfərzadə, S.M.Qaziyev, M.A.Salamov, Q.Quluzadə və bir çox başqa-ları artıq Moskva və Leninqrad alımlarının 20-ci illərdəki sosioloji, təsvirçilik meyllərinin bəsitiyini qəbul etmək istəmirdilər; b) Moskva və Leninqrad alımları Azərbaycanda

mütərəqqi ideyaları öz amalına çevirən yerli gənclərin elmi-cəhətdən belə tezliklə yetişməsini heç gözləmirdilər; c) yerli savadlı mütəxəssislərin araşdırmalarının nəşr olunmasına qarşı mərkəzdən çox ciddi maneələr yaradılırdı.

1931-ci ildə SSRİ-də arxeologiya elminin obyekti və predmeti məsələləri çox ciddi mübahisələrə səbəb olduqda Ə.H.Ələkbərov Qafqazda yeniliyi birinci bəyənmiş, tələbə və müəllimlərə bu prinsipin, onun mahiyyətinin elmi izahını dəqiqliklə açıqlamışdı.

1932-ci il Mayın 7-11-də Moskvada RSFSR Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən təşkil edilmiş arxeoloq və etnoqrafların Ümumrusiya müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə Zaqafqaziya (ZSFSR) nümayəndələri arasında Ə.H.Ələkbərovun adı var idi.

Ə.H.Ələkbərov Bakıdakı Siyasi Maarif Evində çıxışlarının birində göstərmüşdi ki, elmdə birtərəfli təsvir məsələlərin sonudur və formal-tipoloji, estetik idealizm, lazımsız metodoloji, klassik və təkamülçülükdən prinsiplərdən [44. s.14] uzaqlaşmağın vaxtı çatmışdır.

XVIII tarixi əsrədə N.V.Kaşanski tərəfindən elmə gətirilmiş «arxeologiya» anlayışı Rusiya imperiyasında böyük bir elm sahəsinin təşəkkülünün əsasını qoymuşdu. Lakin yuxarıda söylənilən üç istiqamətə Rusiya imperiyasında heç bir fakt əlavə olunmadı. «Klassiklər» üçün arxeologiya tarix elminə əlavələr bilavasitə etməli, təhlil zamanı isə arxeologiyadan, filologiya və tarix elmi eyni istiqamətin müdafiə olunması tələb olunurdu. Ə.H.Ələkbərov yazdığı elmi-nəzəri əsərlərin hamısında bu istiqamətlərin xüsusiyyətlərindən istifadə etsə də onları qeyd-şərtsiz qəbul etmirdi. «Empik»lər isə təhlil üçün əşyanın kəşfinin qeyd olunmasını, faktların isə toplanmasını daha münasib hesab edirdilər. Əgər klassik istiqamətçilər sərf estetik tələbatı ödəmək üçün hümanitarizm prinsipi ilə çıxış edirdilərsə, təkamülçülər arxeoloji mənbələrə təbiət elminin xüsusi məsələsi kimi, yəni insanın yaranması ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar [16].

Ə.H.Ələkbərov paleontoloji istiqaməti tam qəbul etməsə də onun əsərlərində bu ideya qismən özünə yer tapa bilmışdır [14. s.210]. O, ərazi mədəniyyət qalıqlarının dəqiq təhlilini və onun spesifik, bənzərsiz xüsusiyyətlərinin təyin olunmasını müdafiə edirdi. Paleontoloqların bir çox ziddiyətli fikirləri ilə yanaşı müsbət səciyyəli ideyaları da mövcud olmuşdur. Onlar ilk dəfə olaraq sadə kütłəvi arxeoloji qalıqlara – saxsı nümunələrinə, qəbirlərdəki texniki-texnoloji və bəzək əşyalarına daha çox diqqət yönəltməyə başladılar [42]. Ə.H.Ələkbərov bu kateqoriyaları təhlil etmək üçün ilk dəfə olaraq formolizləşmə, kimi korrelyasiya, riyazi statistika, xəritləşdirmə və s. yeni metodlardan istifadə edərək Azərbaycan arxeologiyası nəzəriyyəsini daha da zənginləşdirməyə müvəffəq olmuşdur [25].

XX tarixi əsrin 30-cu illərində arxeologiyada daha yüksək inkişaf pilləsi sayılan sosioloji istiqamət irəli çıxdı. Bu istiqamətin tərəfdarları (Azərbaycanda Ə.H.Ələkbərov da daxil olmaqla) təkamülçülərdən «insanın inkişafında tarixi prosesin birliyi» konsepsiyasını mənimsəyərək elmə gətirdilər. Onlar bunu bioloji aspektə yönüm formasında deyil, birbaşa ictimai-iqtisadi struktura, yəni cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesini bu elmin qanuna uyğunluğları ilə bağlayırdılar. A.Y.Bryusov yazar ki, bu mədəniyyəti elmə gətirənlər ilk vaxtlar daha çox səhv'lərə yol verəcəklər [21. s.33].

İyirmi-otuzuncu illərdə arxeologiyanın yeni vəzifələrini dərk etmək üçün Azərbaycan arxeologiyasının banilərindən biri olmuş Ə.H.Ələkbərovun ətrafında çox böyük ziyalı qüvvəsi, potensialı toplaşmışdı. Bu qüvvə dərk edirdi ki, Ə.H.Ələkbərovun arxeoloji konsepsiyası daha gerçəkdir, həyatı daha doğru əks etdirir, çünkü bu nəzəriyyədə o, ömrünün sonuna qədər nə materializmə, nə də marksizmə tam sadıq olaraq qalmamışdı. Tarixi inkişaf prosesini marksist-cəsinə anlamaq üçün onun qəlbində çox kiçik bir «rəğbət yuvası» qurulmalı idi. Ə.H.Ələkbərov fasıləsiz çalışsa da, elmi-nəzəri əsərlər çap etdirədə ömrünün sonuna kimi bu ideyaları qəbul edib özəlləşdirməyi bacarmadı.

Otuz-əllinci illərdə Azərbaycan arxeologiyasında da Rusiyada olduğu kimi «yeni arxeoloji istiqamət» təşəkkül tapmağa başladı. Bu qrupda aspirantlar İ.M.Cəfərzadə, S.M.Qaziyev, Ö.Ş.İsmizadə, Q.M.Aslanov, R.M.Vahidov, Q.M.Əhmədov, M.M.Hüseynov, İ.H.Nərimanov, C.Ə.Xəlilov, H.Ə.Quliyev və onlardan sonra gələn gənc nəsil «marksist arxeologiyası» prinsiplərinin, ictimai-iqtisadi formasiyaların təhlili məqsədilə «yüksəliş metodu»nu müdafiə etməyə və yazış-yaratmağa məcbur edildilər.

XX tarixi əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısında bir neçə cüzi müqavimət faktına baxmayaraq arxeologiya elmində «marksizm-leninizm»in artıq «qələbə» çaldığını diskussiyalarda yenicə yaradılmış arxeoloji metodları «mərhələli nəzəriyyələr»i və «sosializm sxematizmi»ni, «yeni mərhələyə keçid»i qəbul etməyən Ə.H.Ələkbərov 1937-ci ilin Dekabr ayının 30-da həbs edildi [35].

3.1. Ə.H.Ələkbərovun elmi-nəzəri tədqiqatları Azərbaycan tarixinin və arxeologiyasının öyrənilməsində bir mənbə kimi

Ə.H.Ələkbərovun çoxşaxəli elmi irsi böyük bir kitabxananın əsas fondunu təşkil etməyə qadirdir. Bu xəzinədə hesablamalar, tarixə, arxeologiyaya, etnologiyaya aid çox dəyərli yeniliklərə, kəşflərə malik olan araşdırmlar, qiyamətli qəzet və jurnal məqalələri vardır. Lakin bu elmi irsin xeyli hissəsi hələlik nəşr olunmamış olaraq qalmaqdadır.

Ə.H.Ələkbərov arxeologiyani insan cəmiyyətinin inkişafında ən vacib bir elm sahəsi hesab edirdi. Arxeologiyani təbiət və cəmiyyət elmləri arasında körpü hesab edən Ə.H.Ələkbərov əsas diqqətini bu elmi təbii-elmi xarakterə yönəldirdi. Arxeologiyanın bir tərəfdən geologiyaya, fəlsəfəyə, antropologiyaya bağlı olması, və istinadlanması Ə.H.Ələkbərovun tarixçilikdən təbiətşünaslığa doğru irəliləməsi mühüm, dəyərli elmi nəticələrin əldə edilməsi əsas zəmin olmuşdur. Onun təbii-elmi dünyagörüşü, baxışları Azərbaycan və sovet arxeologiyasının təşəkkülündə rol oy-

namış mühüm amillərdən hesab olunmalıdır. Arxeoloji nümunələri təhlil edən Ə.H.Ələkbərov Azərbaycan arxeologiyası elmində ilk dəfə olaraq onları sistemləşdirməyə təşəbbüs göstərmişdir. Görkəmli araşdırıcı ardefaktları, tiplərə, kateqoriyalara, qruplara, şöbələrə, ayıraqla arxeoloji metodologiyanı təbii və texniki elmlərlə sıx bağlamağa nail olmuşdur [29].

Ə.H.Ələkbərov Azərbaycan arxeologiyasına, Bakı və yarımadanın maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinə aid çöl-tədqiqat kitabları tərtib etmişdi. O, evində xüsusi emalatxana açmış, əldə edilmiş mədəniyyət nümunələrinə sərənənlərini təqdim etmişdir. Ə.H.Ələkbərov ən dəyərli mədəniyyət nümunələrini isə siyahı əsasında istək və arzularını bölüşdüyü tövsiyə etdiyi müəllimi D.M.Şərifova, onun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Dövlət Muzeyinə hədiyyə verirdi. Büyük alim topladığı hər bir arxeoloji, etnoloji materialı və yazılış sətirləri qeydiyyata alır, onlar üçün qısa annotasiya tərtib edirdi. Azərbaycanda ilk dəfə irəli sürülmüş bu metodoloji yeniliyi yetişməkdə olan gənc nəslin nümayəndələri, milli arxeologiya elminə meylli olanlar sevincə qarşılıqlılaşdırılar və araşdırılmalarında tətbiq etməyə başladılar. Çox təəssüf ki, bu yeniliklər Ə.H.Ələkbərovun sağlığında rəsmi səviyyədə etiraf olunmadı. Həmin tədqiqat metodlarının başlıca cəhətləri geniş müzakirə olunmadı və müəllifinə o dövrə şöhrət gətirmədi. Bundan başqa Ə.H.Ələkbərov Azərbaycanda arxeoloji anlayışların lügətini tərtib etmək fikrində idi. Lakin bu yeni fikrin və digər elmi tərtibat ideyalarının qarışışı tezliklə alındı, uzun müddət ərzində Azərbaycanda elmi-nəzəri məsələlərin araşdırılmasına, və həllinə son qoyuldu. Alişan, nəzəri təcrübə sahələrdə yorulmadan çalışın və elm yolunda canını fəda etməyə hazır olan Ə.H.Ələkbərov tədricən «söndürülündü». Tarix, arxeologiya və etnologiya sahəsində ilk ali təhsilli, fitri istedada malik olan nəzəriyyəçi-alimi tez-tez Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə göndərilir, onun yaradıcı fəaliyyə-

tinə vaxt ayrılmırıldı. Bilərkədən təşkilati işlərə yönəldərək bu minvalla elmi-nəzəri fəaliyyətdən uzaqlaşdırılırdı.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda arxeoloji metodologiyanın, onun mənşeyinin aşdırılmasına və tərtib olunmasına icazə verilmədiyi üçün və buna görə də bütün təhlil məsələləri Rusiya alımlarının aşdırma metodları əsasında qurulurdu.

Hər hansı bir tədqiqatçının dünyagörüşü onun elmi axtarışlarının düzgün təşəkkülünün nəticələrində asılıdır. Fəlsəfə və arxeologiyanın bir-birinə sıx bağlılığı məsələləri nəzəri-metodoloji sahədə özünü daha qabarıq göstərir. Mühüm bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, arxeologiya XX tarixi əsrin ilk on iliklərində baş vermiş təlatümlü şəraitdən və hadisələrdən başqa elmlərə nisbətən uzun müddət kənar da qalmış bir sahəyə çevrilmişdi.

Elmi-nəzəri, metodoloji vəziyyəti özündə əks etdirən ümumtarixşünaslıq təhlili məsələlərini, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Ə.H.Ələkbərov irəli sürmüş və uğurla həll edərək [33], gələcək araşdırımlar üçün əlverişli zəmin hazırlamışdı. Bütün bunlara baxmayaraq tarixi inkişaf proseslərin dövrləşmə prinsiplərini mexaniki olaraq tarix elminə tətbiqi kimi fərqli və habelə uyğun məsələlərin ziddiyyətli həllinə Ə.H.Ələkbərovun tədqiqat əsərlərində bəzən təsadüf olunur.

Ə.H.Ələkbərov Azərbaycan tarixi məsələlərinin təhlili, həlli zamanı arxeoloji-etnoloji-sosiooloji sorğu problemləri rüseyimlərini ilk dəfə olaraq Vətən elminə gətirmiştir. Məsələn, sorğu zamanı maddi və mənəvi mədəniyyətlərin çox vacib detalları haqqında əlavə məlumat toplamaq, qədim və Orta tarixi-arxeoloji əsrlərdə filiz yataqlarının yerləşmə xüsusiyyətlərini, istifadə qaydalarını əyani surətdə görmüş və onu hesabatların birində aydın təsvir etmişdir. [8]. Alimin tərtib etdiyi həmin hesabatların Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı tərəfindən müsadirə edildiyi güman edilir.

Rusiyada V.A.Qorodsov, Azərbaycanda isə Ə.H. Ələkbərov uzun illər ərzində apardıqları arxeoloji qazıntı işlərinin nəticələrinə əsaslanaraq, təkzib olunmaz faktlar əsasında bütün tarixi, arxeoloji dövrlərin ilkin, hələ rüseym halında olan təsnifatını vermişlər. Bu araşdırılmaların nəticələri tarix elmlərində faktların sistemləşdirilməsində böyük rol oynamışdır [18].

Ə.H. Ələkbərov arxeoloji nümunələrin qeydiyyatı, təsviri, karvan yollarının müəyyən edilməsi, ərəb, fars və Avropa dillərində yazılmış mənbələr əsasında belə qənaətə gəlmişdi ki, Azərbaycan bütün tarixi mərhələlər boyu Yaxın və Orta Şərqi, Qərbi Avropa, şimali, Mərkəzi və Ön Asiya ölkələri ilə six mədəni-tarixi əlaqələr saxlamışdır. Ə.H. Ələkbərov arxeoloji materialın tarixi inkişafı prosesini bərpa etmək üçün əsas mənbəyə çevrilməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Prinsipcə yeni olan bu struktur sonralar yalnız Azərbaycanda arxeologiya və etnologiya elmlərin inkişafına deyil, habelə regional tarixi problemlərin [9. s.134] həllinə yardım etmişdir.

Ə.H. Ələkbərov Tunc-Orta tarixi-arxeoloji dövrlərinin ilkin əlamətlərinin təhlilində məişət arxeologiyası principlərinin Azərbaycanda araşdırılması sahəsində tədqiqatçılar sırasında xüsusi mövqeyə və rola malikdir. Onun araşdırılmalarında tələbatla bağlı olan hər bir əşyada insanın, xalqın zehni əməyi, bədii təxəyyülü və təcrübəsi vahid formada birləşərək istehsala şərait yaratdığını hiss etmək heç də çətin deyildir.

Ə.H. Ələkbərovun araşdırılmalarında məişət arxeologiyası iki aparıcı şöbəyə malikdir: a) məişət abidələri – insanların xarici, maddi tələbatını ödəyən əşyalar (əmək alətləri, yaşayış evləri, əşyalar, geyim və s.); b) bədii arxeologiya - insanların mənəvi tələbatlarını ödəyən əşyalar (mədəniyyət abidələri əsərlər, və bədii sənət nümunələri).

İstedadlı alim arxeoloji məsələlərin təhlilində V.A. Qorodsovun arxeologiyanın antropologiya ilə etnologiya arasında mövqe tutduğu fikrini birtərəfli müdafiə edirdi. Yəni,

onun əsərlərində antropologiyaya meylliliyi müşahidə etmək mümkün deyildir. Ə.H.Ələkbərovun etnologiya meylliliyi isə arxeologiyani bu elm üçün bilavasitə bünövrə hesab etməsinə, onun təkamülünə bir qədər yaxın olduğuna dəlalət etsə də arxeoloji mənbələrin tarixi inkişafın qanuna uyğunluğunu şübhəsiz əks etdiriyini hiss etmək heç də çətin bir problem deyildir.

XX tarixi əsrin əvvəllərində dünya arxeologiyasında geniş yayılmış «cəmiyyət üçün az bir qrupun istehsal kəşfləri ilə məşgulluğu», onların digər xalqlara «ötürülməsi» kimi mədəni diffuziya xəttinin paleontoloji istiqamətini Ə.H.Ələkbərov birtərəfli qəbul edirdi.

Sovet arxeologiyasında oxşar qrupların mövcudluğunu, «mədəniyyət» və ya «arxeoloji mədəniyyət» kompleksi kimi xüsusi elmin etnik mahiyyətini Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Ə.H.Ələkbərov elmə gətirmişdir. O, həmçinin Azərbaycan arxeologiyasına «mədəniyyət» anlayışını alman, Avstriya və rus mütəxəssislərinin əsərlərini hərtərəfli tənqid və təhlil etdikdən sonra gətirilmişdir [20]. Rusiya arxeoloqları mədəniyyətin öyrənilməsi prosesində abidələrin təsvirinə, xronologiyasına həmin xronologianın tərtibinə, onun yaranması problemlərinə və tətbiqi məsələlərinə daha çox üstünlük vermişlər [43]. Alim rus paleontoloqlarının irəli sürdükləri bu mühüm problemləri tipoloji metod [10] əsasında «dəqiq təyinətməni», «keyfiyyət və cəmiyyət səciyyəli təyinətməni, qeydəalma»nı və «qrupları müəyyən edilən əsas əlamətləri» elmə gətirmişdir.

Ə.H.Ələkbərov arxeoloji materialları təhlil edərkən onun kütləvi-kompleks səciyyəli məsələlərinə daha çox diqqət yetirirdi. O, geniş yayılmış bu paleontoloji ideyadan uzaqlaşmaq istəməmişdir. Tədqiqatçı «Naxçıvan vilayətinin Van çarlığında boyalı qablar» adlı məqaləsində bunu bir daha təsdiq etmişdir [11]. Ə.H.Ələkbərov bu məqalədə formalasdırıldığı və tipoloji metod sayəsində ardefaktın forması, materialın özü, onun hazırlanma texnologiyası və naxışlanma sisteminin xüsusiyyətlərini, sərbəstliyini, əşyanın

təhlil dairəsini daha da genişləndirməyə imkan vermişdir. Burada Azərbaycanda ilk dəfə olaraq tarixi-sosioloji və nəzəri- etnososioloji [37] fon əsasında, təşəkkül tapmaqdə olan marksizm istiqamətin təsiri altında olmasına baxmayaraq, elmin daxili quruluşu təhlil edilmiş, onun nəzəri və metodoloji [23] amillərinin aşkar olunmasına cəhd göstərilmişdir.

Ötən tarixi əsrin 20-30-cu illərində SSRİ arxeologiyasında mövcud olan ziddiyyətlərdən biri, keçmiş tarixi cəmiyyətləri təbiətinə görə əsas mənbə olan arxeoloji nümunələrdən ictimai-iqtisadi inkişafın təhlil yollarının öyrənilməsində istifadə edilməsi idi. Arxeoloji qazıntı işləri zamanı əsaslı arxeoloji mənbələrə hətta 30-cu illərdə bədbinliklə yanaşılırdı. Təkamülçülük nəzəriyyəsinin nümayəndələrindən biri olmuş V.A.Qorodsov qeyd edirdi ki, insan tərəfindən yaradılmış əşya qalıqları o qədər çoxdur ki, metodların olmaması üzündən bunun öhdəsindən gəlmək çox çətindir [26].

Ə.H.Ələkbərov «Naxçıvan vilayəti və Van çarlığında boyalı qablar», «Elmi nailiyyətlər (arxeologiya və etnologiya sahəsində)» adlı məqalələrində [2] 1899-cu ildə V.A.Qorodsovun yazdığı «Tarixəqədərki rus saxsı məlumatı» əsərində olduğu kimi dulus əşyalarını təhlil etmək üçün universal, bir qədər də təkmilləşdirilmiş təsnifatı, dulus nümunələrinin təsviri və təhlili yollarını daha da sadələşdirmiş, sovetlər dövründə törəmiş kompleks öyrənmə üsullarının və sosioloji metodların tətbiqi sahəsində yaranan ziddiyyətləri yumşaldaraq həmin metodların Azərbaycanda tətbiqinə yol açmışdır.

Ə.H.Ələkbərov N.Y.Marrın «linqivistik» konsepsiyasının tərəfdarı olan İ.A.Orbelinin və onu Azərbaycanda həyata keçirməyə çalışan ixtisasca hüquqşunas olan İ.İ.Meşşaninovun taktiki gedışlarını müdafiə etməmiş, yazdığı elmi-nəzəri [13] əsərlərinin heç birində onlara istinad etməmişir.

Ə.H.Ələkbərovun elmi-nəzəri irsi, metodlogiyası əsasında XX tarixi əsrin 30-90-cı illərində V.Xuluflu [4], İ.İ.Meşşaninov [39], Y.A.Hümmel [27], İ.M.Cəfərzadə [28], Ö.Ş.İsmizadə [32], İ.H.Nərimanov [40], A.A.İessen [31],

C.Ə.Xəlilov [3], Q.M.Aslanov [17], Z.İ.Yampolski [46], R.M.Vahidov [6], S.M.Qaziyev, Qilman İlkin [5] T.İ.Qolubkina [24], O.A.Həbibullayev [7], V.H.Əliyev [15], Q.M.Əhmədov [1], H.P.Kəsəmənli [36], İ.A.Babayev [19], B.İ.Marşak, A.Y.Seer, İ.S.Kamenetski [38] və başqaları saysız-he-sabsız elmi-nəzəri, elmi-kütləvi məqalə və monoqrafiyalar yazmış, çox sayda dissertasiyalar müdafiə etmişlər.

NƏTİCƏ

Ə.H.Ələkbərov Azərbaycan elmi, mədəniyyəti tarixində özünün çoxşaxəli fəaliyyəti ilə iz salmış şəxsiyyətlərdəndir. XX yüzilliyin 20-30-cu illərində Azərbaycan tarix elminin, arxeologiyasının, etnologiyasının özünəqayıdışında, milli zəminə keçidində bu elm xadiminin müstəsna rolü olmuşdur. Onun zəngin elmi irsi böyük bir kitabxananın əsas fondunu təşkil etmək iqtidarındadır. Böyük alimin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində aparılmış arxeoloji qazıntıların, gerçəkləşdirilmiş etnoloji ekspedisiyaların nəticələrini eks etdirən hesabatlarının, tarix, arxeologiya, etnologiya sahələrinə aid çox dəyərli kəşfləri özündə etiva edən elmi araşdırılmalarının, qiymətli qəzet və jurnal məqalələrinin çox qismi indiyədək nəşr olunmuşdır. Qeyd etmək vacibdir ki, Ə.H.Ələkbərovun 1960-ci ildə işıq üzü görmüş məqalələr toplusu onun geniş elmi fəaliyyətini tam eks etdirmir, alimin elmi irlisinin cüzi qismidir.

Ə.H.Ələkbərov arxeologiyani insan cəmiyyətinin mənəvi təkamülündə ən vacib bir elm sahəsi sayırdı. Araşdırıcı arxeologiyani təbii-elmi və ictimai, humanitar elmlər arasında körpü hesab edirdi. O, araşdırılmalarında başlıca diqqətini arxeologyanın təbii-elmi xarakterinə yönəldirdi. Onu həm də geologiyaya, fəlsəfəyə, antropologiyaya və coğrafiyaya istinadlandığına xatırladırı. Ə.H.Ələkbərovun tarixçilikdən təbiətsünnaslığa doğru irəliləməsi elm üçün böyük, dəyərli nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarmışdı. Geniş düşüncə sahibi olan Ə.H.Ələkbərov uzaqgörənliliklə qeyd edirdi ki, texniki, təbiət və cəmiyyət elmlərinin bir-birinə yaxınlaşması, labüddür, zərurətdir, bu integrasiya sayəsində arxeologiya elmi yeni zirvələr fəth etmək iqtidarındadır.

Ə.H.Ələkbərovun təbii-elmi dünyagörüşü, baxışları, müddəaları, öngörmələri, mülahizələri Azərbaycan arxeologiyasının təşəkkülündə, milli zəmində, təkamülündə mühüm rol oynamış amillərdən hesab olunmalıdır. Arxeoloji materialları, nümunələri təqnidə şəkildə təhlil edərək Vətən arxeologiya elmində ilk dəfə olaraq həmin nümunələri sistemləşdirmişdir. O, ardefaktları kateqoriyalara, tiplərə, qruplara, şöbələrə, ayıra-

raq arxeoloji metodologiyani texnika, təbiət elmləri ilə six şəkildə bağlaya bilmışdır. Ə.H.Ələkbərov Azərbaycan arxeologiyası elmində ilk dəfə olaraq Bakının və yarımadasının maddi mədəniyyət nümunələrinə aid olan xüsusi çöl-tədqiqat kitabını tərtib etmişdir. Görkəmli alim evində xüsusi emalatxana açmış, əldə olunmuş arxeoloji nümunələrə sıra say rəqəmləri yapışdırmış, onların dövrlər və aşkar olunduğu məntəqələr üzrə təsnifatını vermişdi. O, həmin nümunələrdən ən dəyərli olanlarını tərtib olunmuş xüsusi siyahı əsasında çox hörmət etdiyi, istək və arzuları ilə bölüşdüyü müəllimi – Azərbaycan Dövlət Muzeyinin direktoru D.M.Şərifova hədiyyə verirdi. Onun bir çox elmi metodları yeni, gənc nəslə mənsub olan Azərbaycan arxeoloqları üçün gözəl nümunə, istiqamətverici amillər olmuşdur. Təəssüf ki, sonrakı tarixi mərhələdə Ə.H.Ələkbərovun həmin metodları «unuduldu», Azərbaycanda arxeoloji metodologianın mənşeyinin araşdırılmasına və tərtib olunmasına rəsmi səviyyədə icazə verilmədiyi üçün bütün təhlil məsələləri Rusiya araşdırıcılarının tədqiqat metodları əsasında qurulurdu.

Ə.H.Ələkbərov Azərbaycanda arxeoloji anlayışlar lügətini tərtib etmək fikrində idi. Lakin görkəmli alimin bu yeni fikri və digər tərtibat işlərinin qarşısı tezliklə alındı. Çünkü sovet rejimi şəraitindəki təşəbbüsler, bu təşəbbüsleri irəli sürən şəxslər adətən təqib olunur, cəzalandırılırdı. Azərbaycanda yeni elmi məsələləri irəli sürən, elm yolunda bütün fədakarlığını nümayiş etdirən Ə.H.Ələkbərovun böyük yaradıcılıq potensialı, enerjisi tədricən «söndürüldü». Tarix, arxeologiya və etnologiya sahələrində ilk ali təhsilli milli kadr, fitri istedada malik olan nəzəriyyəçi alim tez-tez Azərbaycanın müxtəlif gusələrinə göndərilir, onun normal elmi fəaliyyəti üçün zəruri vaxt ayrılmırıldı. Ə.H.Ələkbərovun səmərəli elmi fəaliyyətini əngəlləmək məqsədilə o, qəsdən təşkilati işlərə cəlb edildi.

Araşdırıcının dünyagörüşü onun elmi axtarışlarının düzgün formallaşmasının nəticələrindən asılıdır. Fəlsəfənin və arxeologianın integrasiyası problemləri nəzəri-metodoloji sahədə özünü daha bariz şəkildə nümayiş edirdi. Arxeologiya XX tarixi yüzilliyin əvvəllərində baş vermiş təlatümlü şəraitdən

və hadisələrdən başqa elmlərə nisbətən kənarda qalmış yeni bir sahə idi.

Elmin nəzəri-metodoloji vəziyyətini özündə əks etdirən ümumi tarixşünaslıq problemlərinin təhlili işini Azərbaycanda hər kəsdən öncə Ə.H.Ələkbərov yerinə yetirmişdir. Tarixi prosesin dövrləşməsi prinsipinin mexaniki tərzdə tarix elminə tətbiqi kimi fərqli və həmçinin uyğun məsələlərin ziddiyətli həllinə Ə.H.Ələkbərovun araşdırılmalarında təsadüf edilir.

Ə.H.Ələkbərov Azərbaycan tarixi məsələlərin təhlili zamanı arxeoloji, etnoloji, sosioloji sorğu problemləri ünsürlerini ilk dəfə elmə gətirmiştir. Sorğu zamanı maddi və mənəvi mədəniyyətin çox mühüm incəlikləri haqqında əlavə məlumat toplamaq mümkün olurdu.

Ə.H.Ələkbərov arxeoloji materialların qeydiyyatı, təsviri, karvan yollarının qeydiyyatını, həmçinin, ərəb, fars və Avropa dillərində yazılmış qaynaqlar əsasında müəyyən etmişdir ki, Azərbaycan bütün tarixi mərhələlər boyunca Yaxın və Orta Şərqi, Qərbi Avropa, Şimali, Mərkəzi və Ön Asiya ölkələri ilə six mədəni-tarixi əlaqələr saxlamışdır. Ə.H.Ələkbərov arxeoloji nümunələri tarixi inkişaf prosesinin «bərpa olunması» üçün əsas mənbəyə çevrilməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.H.Ələkbərovun elmi-nəzəri irsi, metodologiyası əsasında XX tarixi yüzilliyin 30-90-ci illərində bir çox Azərbaycan araşdırıcıları tərəfindən saysız-he-sabsız elmi-kültəvi məqalə və monoqrafiyalar yazılmış, bir çox namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur. Bu, Ə.H.Ələkbərov ruhunun, əzminin, zəngin elmi irsinin zaman-zaman qayıdışı faktoru kimi qiymətləndirilərək tarix elminin, arxeologiyanın və etnologiyanın qarşidakı 60-70 il ərzindəki təkamülünün başlıca yollarını-mərhələlərini öncədən görməsidi.

Гасанага Рамазанлы

**АЛЕСКЕР АЛЕКПЕРОВ И ПРОБЛЕМЫ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АРХЕОЛОГИИ
В 20-30-Х ГГ. XX ИСТОРИЧЕСКОГО ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

Комплексное, углубленное изучение истории археологии Азербайджана имеет огромное научное и политическое значение. Советская власть, сменившая в результате октябрьского переворота 1917 г. имперскую форму правления, всячески препятствовала росту национального самосознания в «союзных» республиках. И эта власть в течение 70 лет усиленно пропагандировала в Азербайджане (как и в других «союзных» республиках) только ценности русской культуры, истории, науки. Она старалась держать культурную, научную жизнь в Азербайджане в подчиненном положении. После распада Советского Союза и восстановления политической независимости появились широкие возможности для свободного развития азербайджанской культуры, науки, в частности археологии. Это обстоятельство дало толчок росту национального самосознания в Азербайджане. Заметно возрос интерес к собственной культуре, науке. Азербайджанский народ хочет больше знать о жизни, научной деятельности, судьбе своих учёных. В книге, представленной на обсуждение читателя, освещаются вопросы жизни, научной деятельности, судьбы видного азербайджанского историка, археолога, этнолога, организатора науки Алескера Гаджи Кязим оглы Алекперова.

А.Г.Алекперова с полной уверенностью можно считать основоположником азербайджанской исторической и археологической наук. Наиболее многогранным и плодовитым учёным – азербайджанцем в 20-30-е годы прошлого столетия несомненно, являлся А.Г.Алекперов. Круг его ин-

тересов был весьма обширным. Он с одинаковым успехом выступал со статьями по проблемам археологии и этнологии Азербайджана, писал о крашеной керамике в нахчivanском крае и могильниках на Бакинском полуострове. Ещё более многообразными были его этнологические работы. Он с равным успехом писал о тюрках айрумах, курдах, талышах, о кукольном театре и играх в Азербайджане. Ему же принадлежат заслуги в составлении первой этнологической карты Азербайджана с указанием названий более 5 тысяч населенных пунктов. Но необходимо отметить, что стихией А.Г.Алекперова была археология. Он был руководителем, активным участником многих археологических раскопок, этнологических экспедиций. А.Г.Алекперов больше тяготел к теоретическим проблемам становления, расвития археологической науки в Азербайджане.

Видный учёный был убежден в том, что интеграция с другими науками, залог успешного развития азербайджанской археологии. Он гениально предвидел основные пути развития национальной археологической науки. Но одновременно А.Г.Алекперов был убежден и в том, что азербайджанская археология должна развиваться в русле общемировой археологической науки.

Большинство научных положений А.Г.Алекперова сохраняет свою актуальность доныне.

А.Г.Алекперов также стал жертвой массовых политических репрессий 20-30-х годов XX столетия, бушевавших на огромном пространстве бывшего Советского Союза. Он оставил своим потомкам огромное научное наследие. Но к сожалению, это научное наследие пока недостаточно изучено его потомками.

Авторы представленной книги надеются, что начатое ими дело системного изучения научного наследия А.Г.Алекперова будет успешно продолжено азербайджанскими учёными, историками и археологами.

**ALASKAR ALAKBAROV AND PROBLEMS
OF THE AZERBAIJAN ARCHEOLOGY IN THE
20-30s OF THE XX CENTURY**

SUMMARY

The complex and profound studying of history of Azerbaijan archeology is of great scientific and political value. The Soviet power which as a result of October revolution of 1917 had replaced the imperial form of ruling, in every possible way impeded the growth of national consciousness in "union" republics. And this power within 70 years intensively propagandized in Azerbaijan (as well as in other "union" republics) only values of Russian culture, history and science. She tried to hold cultural and scientific life in Azerbaijan in the subordination. After disintegration of the Soviet Union and restoration of political independence there were ample opportunities for free development of the Azerbaijan culture and science, in particular archeology. This circumstance gave impulse to the growth of national consciousness in Azerbaijan. Interest to own culture and science was considerably increased. The Azerbaijan people want to know more about the life, scientific activity and destiny of their scientists. In the book presented to the discussion of broad readership the life, scientific activity and the destiny of the prominent Azerbaijan historian, archeologist, ethnologist, organizer of science Alaskar Haji Kazim oghlu Alakbarov has been illuminated.

A.H.Alakbarov with full assurance can be considered as the founder of the Azerbaijan historical and archaeological sciences. The most prolific and many-sided Azerbaijani scientist in the 20-30s of the last century undoubtedly was A.H.Alakbarov. The sphere of his interests was rather exten-

sive. With the same success he acted with articles on problems of archeology and ethnology of Azerbaijan, wrote about the glazed ceramics in Nakhchivan region and burial grounds in Absheron. His works on ethnology were even more diverse. With equal success he wrote about Turkic Ayrums, Kurds, Tالishes, about the Puppet Theatre and games in Azerbaijan. He has merits in drawing up of the first ethnologic map of Azerbaijan with the names of more than 5 thousand settlements. But it should be noted that archeology was A.H.Alakbarov's life. He was the head and the active participant of many archeological excavations, ethnologic expeditions. Theoretical problems of formation and development of archaeological science in Azerbaijan attracted A.H.Alakbarov above all.

The outstanding scientist had been convinced that integration with other sciences was the guarantee for successful development of the Azerbaijan archaeology. He ingeniously foresaw the main ways of development of the national archaeological science. But simultaneously A.H.Alakbarov was convinced and that the Azerbaijan archeology should develop in the course of the universal archaeological science.

The most of A.H.Alakbarov's scientific views keep their urgency to nowadays. A.H.Alakbarov also became a victim of mass political repressions of the 20-30s of the XX century storming on huge space of the former Soviet Union. He has left to the succeeding generations a huge scientific heritage. But regrettably this scientific heritage hasn't been sufficiently studied by his successors yet.

Authors of the presented book hope, that the work on systematic studying of the scientific heritage of A.H.Alakbarov begun by them will be successfully continued by the Azerbaijan scientists, historians and archeologists.

İXTİSARLAR

Azərbaycan dilində

Az.AJ – Azərbaycan arxeologiyası juranlı.

AzEAX. TFHS – Azərb. EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası.

ADETİ – Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu.

AzMM – Azərbaycan Maddi Mədəniyyət.

AzÖYJ – Azərbaycanı Öyrənmə Yolu jurnalı.

XU – Xəzər Universiteti.

İMJ – İnqilab və Mədəniyyət jurnalı.

MMJ – Marif və Mədəniyyət jurnalı.

PQ-Panorama qəzeti.

YMJ – Yeni məktəb jurnalı.

Xarici dillərdə

Аз КОМСТАРИС. ИзАзКС – Азербайджанский Комитет Охраны Памятников Старины, Искусства и Природы. Известия Азкомстраиса.

БДУ – Бакинский Государственный Университет.

ВВСЗ. ППЗ – II Всеукраинский Сходнозавгий зізд. По передний звіт.

ГАИМК – Гос. Академии Институт Материальной Культуры.

ГБР – Газета «Бакинский рабочий».

Гж – Горный журнал.

ГЗВ – Газета Заря Востока.

ГСС – Географии статист. слов.

ДАНА – Доклады Академии Наук Азербайджана.

ЖИ – Журнал «Искусство».

ЖСА – Журнал Северный Архив.

ЖСАрхео. – Журнал Советская Археология.

ИАГУ.ОН – Известия Азербайджанского Государственного Университета. Общественные науки.

ИзААК – Известия Азербайджанского археологического комитета.

ИзАК – Известия археологического комитета.

ИАЗАКОПСИИП – Известия Азербайджанского археологического комитета Охраны Памятников Старины Искусство и Природы.

Из.АНАз. СОН – Известия Академии Наук Азербайджана. Серия Общест. Наук.

ИзООИАз – Известия отдела обследования и истории Азербайджана.

ИзОИАз – Известия Обследования и Изучения Азербайджана.

ИзАзФАН - Известия Азербайджанский Филиал Академии Наук.

ИзАзФАН. ИИЯЛ – Известия Азерб. Филиала Академии Наук СССР. Институт Истории, языка и литературы.

ИАН – Императорская Академия Наук.

ИС – Историческая Серия.

ИЗАН СССР – Известия Академии Наук СССР.

КК – Кавказский Календарь.

КСИИМК – Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры.

МАзГМ – Материалы Азерб. Гос. Музея.

МКАз – Материалная Культура Азербайджана.

МИА – Материалы и Исследования по археологии СССР.

НА МИАз – Научный Архив Музей Истории Азербайджана.

НВ – Новый Восток.

ОЗ – Отечественная записка.

ПСЗПИ – Постановление. Свод законов российского империи.

ПСЗ РИ. – Полное собрание законов Российской империи.

РАИМК – Российской Академии Истории Материальной Культуры.

РХЛ – Русские Художест. Листок.

СГАИМК – Сообщение Гос. Академии Истории Материальной Культуры

СГК – Сборник газета «Кавказ».

СЗРИ – Свод законов российской Империи.

СМОМПК – Сборник Материалов для Описание Местностей Племен Кавказа.

СС – Схидний світ.

ТАзФАН. ИС – Труды Азерб. Филиала Академии Наук СССР. Историческая серия.

ТДК – Тезисы доклады Конференции.

ТИИ – Труды Института Истории.

ТМИА – Труды Музея Истории Азербайджана.

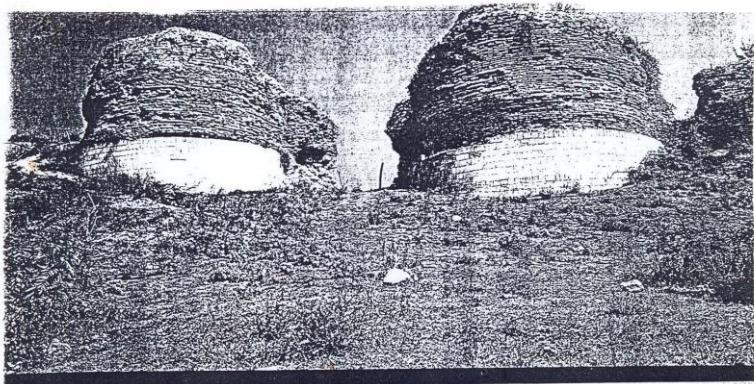
ТСТМ – Труды Секции теории и методологии.

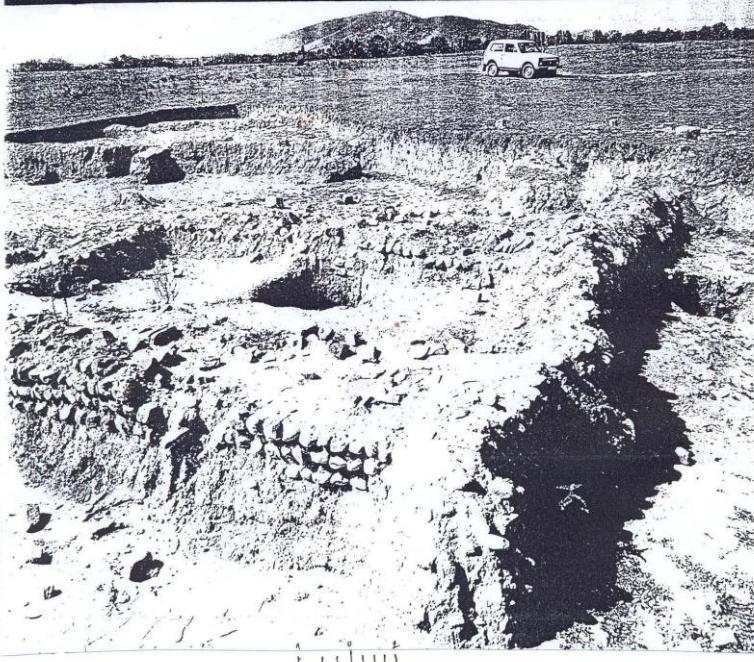
FOTO, ŞƏKİL VƏ RƏSMLƏR

Şəkil 1

1

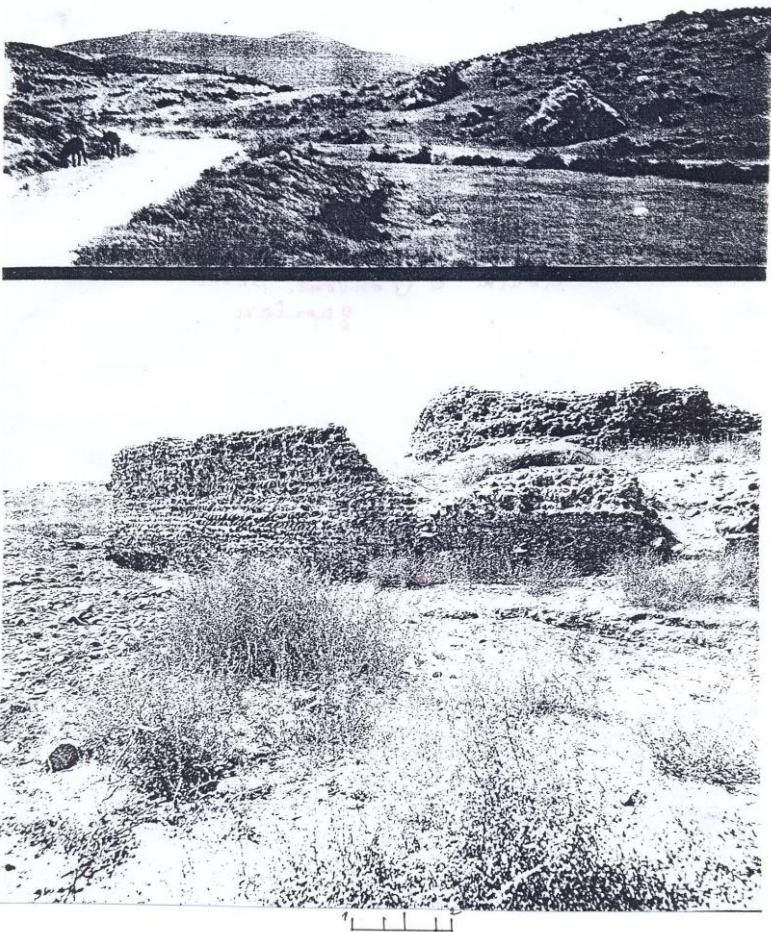

2

Qədim Qəbələ. 1 şəkil Qala divarları

2 . şəkil VIII arxeoloji qazıntı sahəsi

Şəkil II

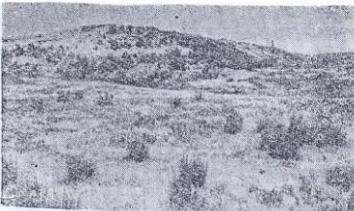
Qədim Gəncə. Qala divarları

Şəkil III

Qədim Şabran. Qala divarları

Şəkil IV

Qədim Örənqalanın ümumi görünüşü

1

Arxeoloji qazıntı sahəsi

2

Qala divarları

3

Iri küp

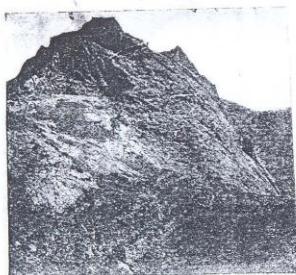

hamam

5

Şəkil V

Qədim Naxçıvan

Qədim Naxçıvan

Əlinçə qalasının dağıntıları

1

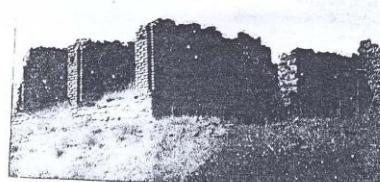

Qədim Naxçıvan

Qarabağlar. Məqbarələr və minarələr

2

3

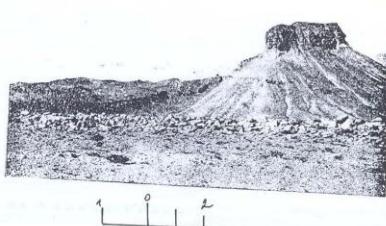

Qədim Naxçıvan. Şah taxtı sarayının qalıqları

4

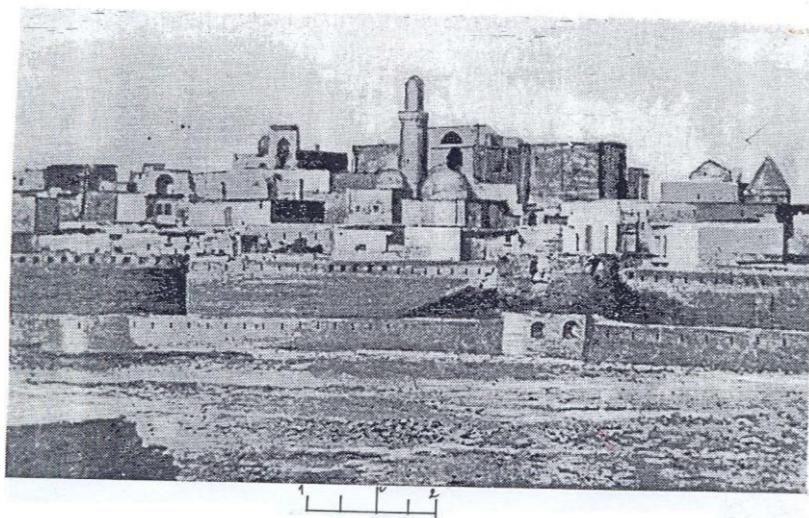

5

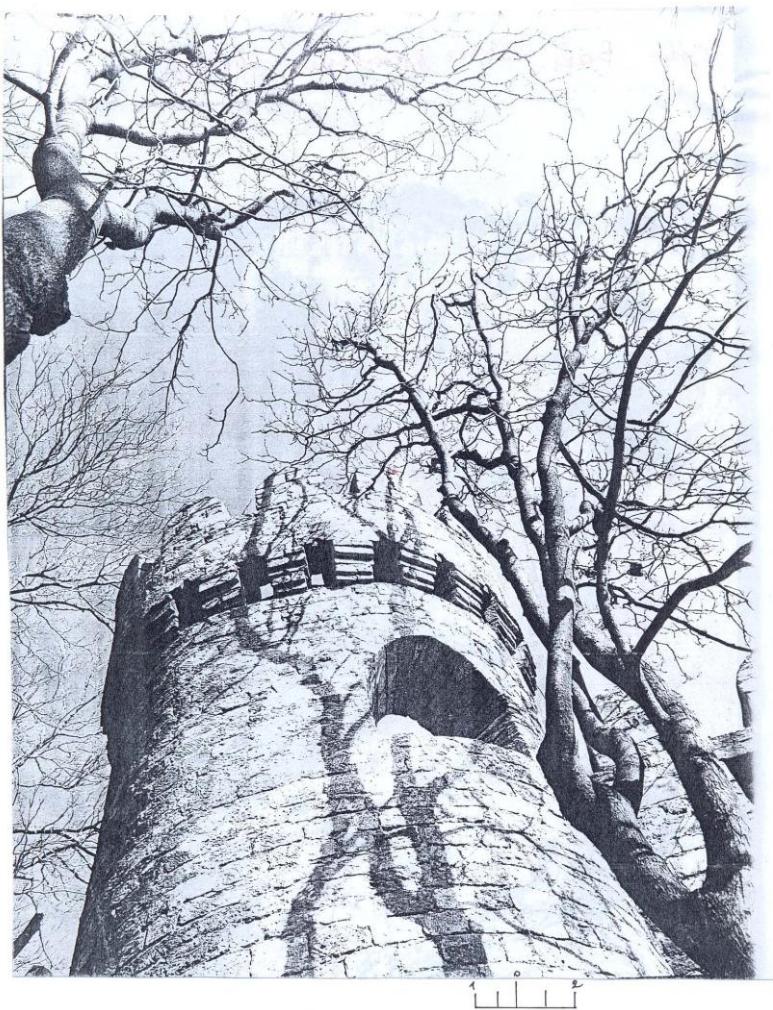
Qədim Naxçıvan. Xaraba Gilan

Şəkil VI

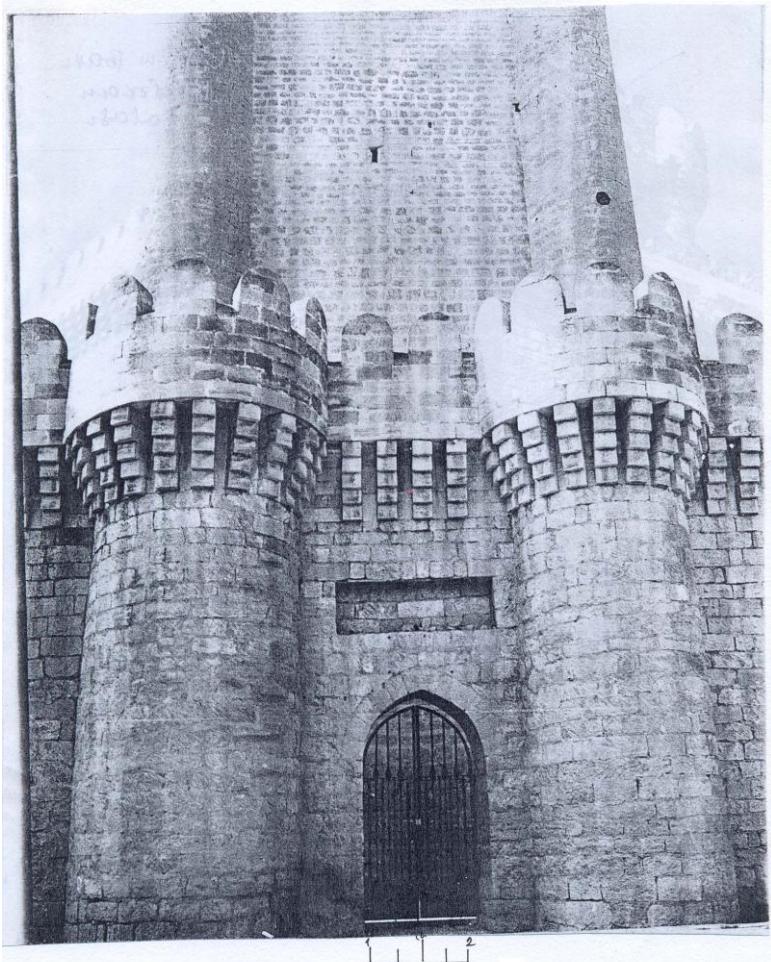
Bakı. Qədim İçəriŞəhər XVIII-XIX əsrlərdə

Şəkil VII

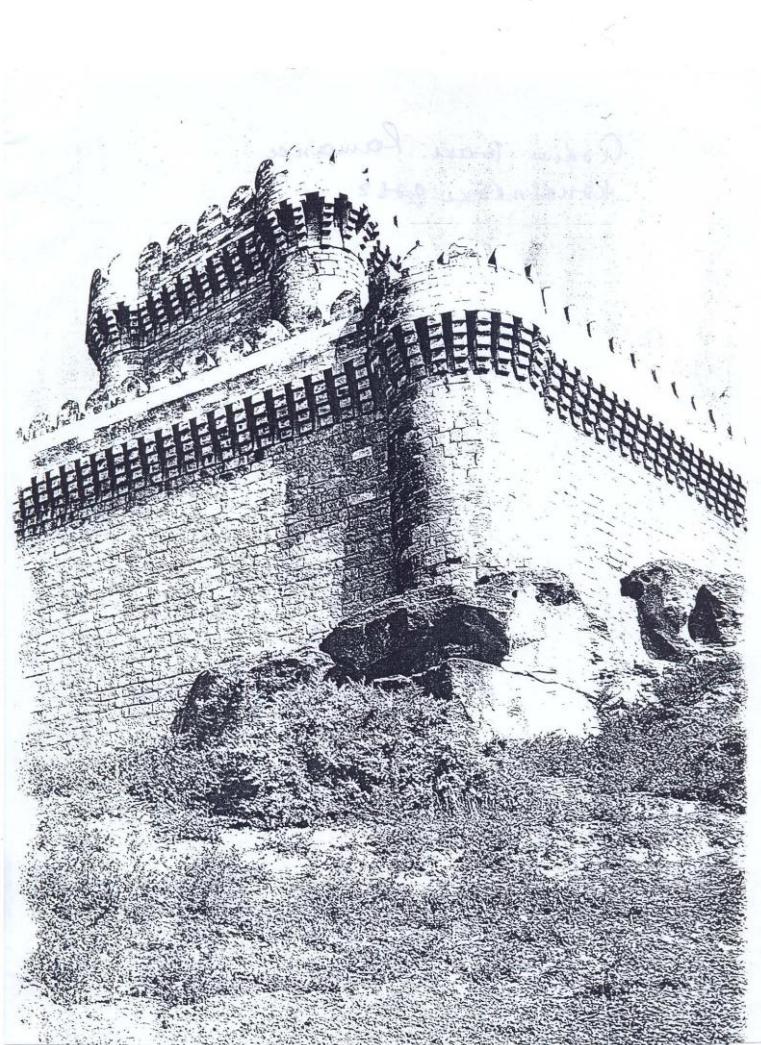
Qədim Baki. Qala bürcləri

Şəkil VIII

Qədim Bakı. Mərdəkan qalası.

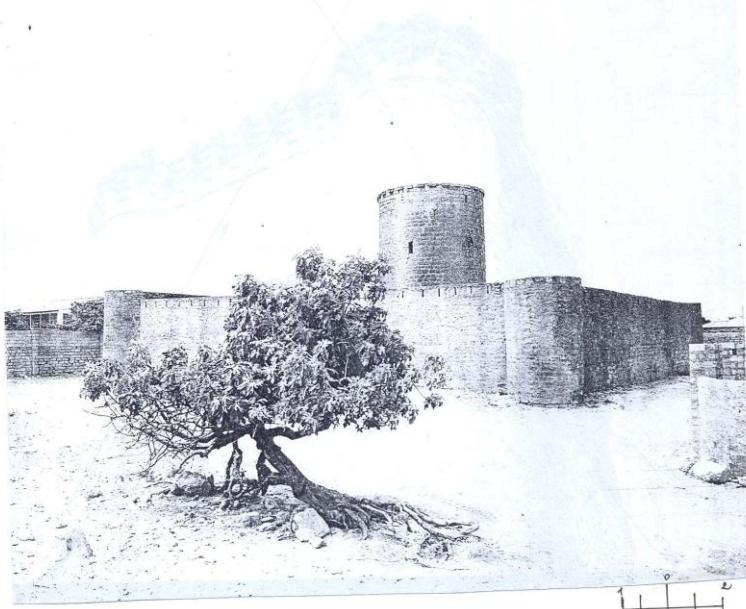
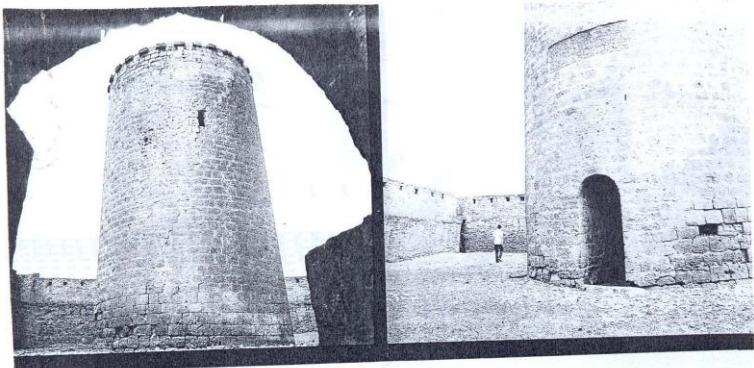
Şəkil IX

Qədim Bakı. Ramana kəndindəki qəsr.

Şəkil X

Qədim Bakı. Nardaran kəndindəki qala.

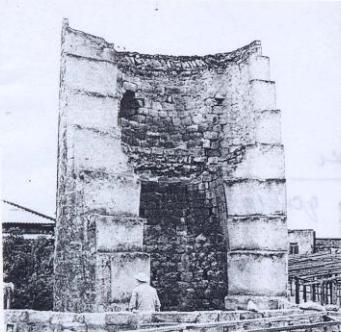
Şəkil XI

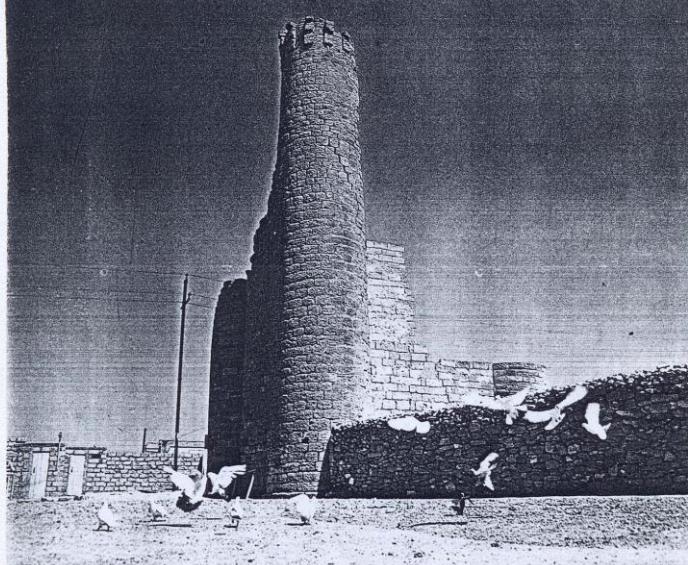
Qədim Bakı. Sınıq qala məscidi

Şəkil XII

1

2

Qədim Bakı.

Şəkil 1. Bilgəh qala qahqları

Şəkil 2. Sağan kəndindəki qala

Şəkil XIII

1

2

4

1

Səkil XIV

1

2

3

1 0 2

3 4 5

6 7 8

9 10 11

12 13 14

15 16 17

18 19 20

21 22 23

24 25 26

27 28 29

30 31 32

33 34 35

36 37 38

39 40 41

42 43 44

45 46 47

48 49 50

51 52 53

54 55 56

57 58 59

60 61 62

63 64 65

66 67 68

69 70 71

72 73 74

75 76 77

78 79 80

81 82 83

84 85 86

87 88 89

90 91 92

93 94 95

96 97 98

99 100 101

102 103 104

105 106 107

108 109 110

111 112 113

114 115 116

117 118 119

120 121 122

123 124 125

126 127 128

129 130 131

132 133 134

135 136 137

138 139 140

141 142 143

144 145 146

147 148 149

150 151 152

153 154 155

156 157 158

159 160 161

162 163 164

165 166 167

168 169 170

171 172 173

174 175 176

177 178 179

180 181 182

183 184 185

186 187 188

189 190 191

192 193 194

195 196 197

198 199 200

201 202 203

204 205 206

207 208 209

210 211 212

213 214 215

216 217 218

219 220 221

222 223 224

225 226 227

228 229 230

231 232 233

234 235 236

237 238 239

240 241 242

243 244 245

246 247 248

249 250 251

252 253 254

255 256 257

258 259 260

261 262 263

264 265 266

267 268 269

270 271 272

273 274 275

276 277 278

279 280 281

282 283 284

285 286 287

288 289 290

291 292 293

294 295 296

297 298 299

300 301 302

303 304 305

306 307 308

309 310 311

312 313 314

315 316 317

318 319 320

321 322 323

324 325 326

327 328 329

330 331 332

333 334 335

336 337 338

339 340 341

342 343 344

345 346 347

348 349 350

351 352 353

354 355 356

357 358 359

360 361 362

363 364 365

366 367 368

369 370 371

372 373 374

375 376 377

378 379 380

381 382 383

384 385 386

387 388 389

390 391 392

393 394 395

396 397 398

399 400 401

402 403 404

405 406 407

408 409 410

411 412 413

414 415 416

417 418 419

420 421 422

423 424 425

426 427 428

429 430 431

432 433 434

435 436 437

438 439 440

441 442 443

444 445 446

447 448 449

450 451 452

453 454 455

456 457 458

459 460 461

462 463 464

465 466 467

468 469 470

471 472 473

474 475 476

477 478 479

480 481 482

483 484 485

486 487 488

489 490 491

492 493 494

495 496 497

498 499 500

501 502 503

504 505 506

507 508 509

510 511 512

513 514 515

516 517 518

519 520 521

522 523 524

525 526 527

528 529 530

531 532 533

534 535 536

537 538 539

540 541 542

543 544 545

546 547 548

549 550 551

552 553 554

555 556 557

558 559 560

561 562 563

564 565 566

567 568 569

570 571 572

573 574 575

576 577 578

579 580 581

582 583 584

585 586 587

588 589 590

591 592 593

594 595 596

597 598 599

599 600 601

602 603 604

605 606 607

608 609 610

611 612 613

614 615 616

617 618 619

620 621 622

623 624 625

626 627 628

629 630 631

632 633 634

635 636 637

638 639 640

641 642 643

644 645 646

647 648 649

650 651 652

653 654 655

656 657 658

659 660 661

662 663 664

665 666 667

668 669 670

671 672 673

674 675 676

677 678 679

680 681 682

683 684 685

686 687 688

689 690 691

692 693 694

696 697 698

699 700 701

702 703 704

705 706 707

708 709 709

710 711 712

713 714 715

716 717 718

719 720 721

722 723 724

726 727 728

730 731 732

734 735 736

738 739 740

742 743 744

746 747 748

750 751 752

754 755 756

758 759 760

762 763 764

766 767 768

770 771 772

774 775 776

780 781 782

784 785 786

788 789 790

792 793 794

796 797 798

799 800 801

804 805 806

808 809 810

812 813 814

816 817 818

820 821 822

824 825 826

82

Səkil XV

1

2

1 0 2

**1964-cü il Beyləqan arxeoloji qazıntılarında aşkar edilmiş
maddi-mənəvi mədəniyyət qalıqları**

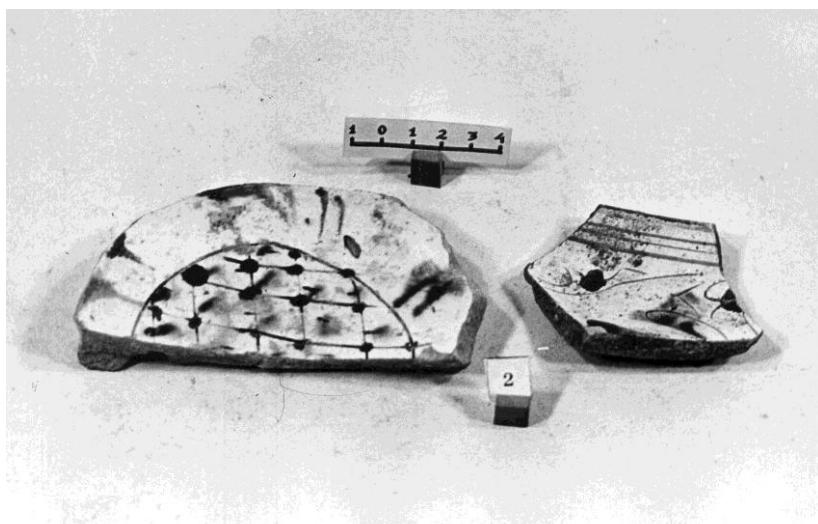

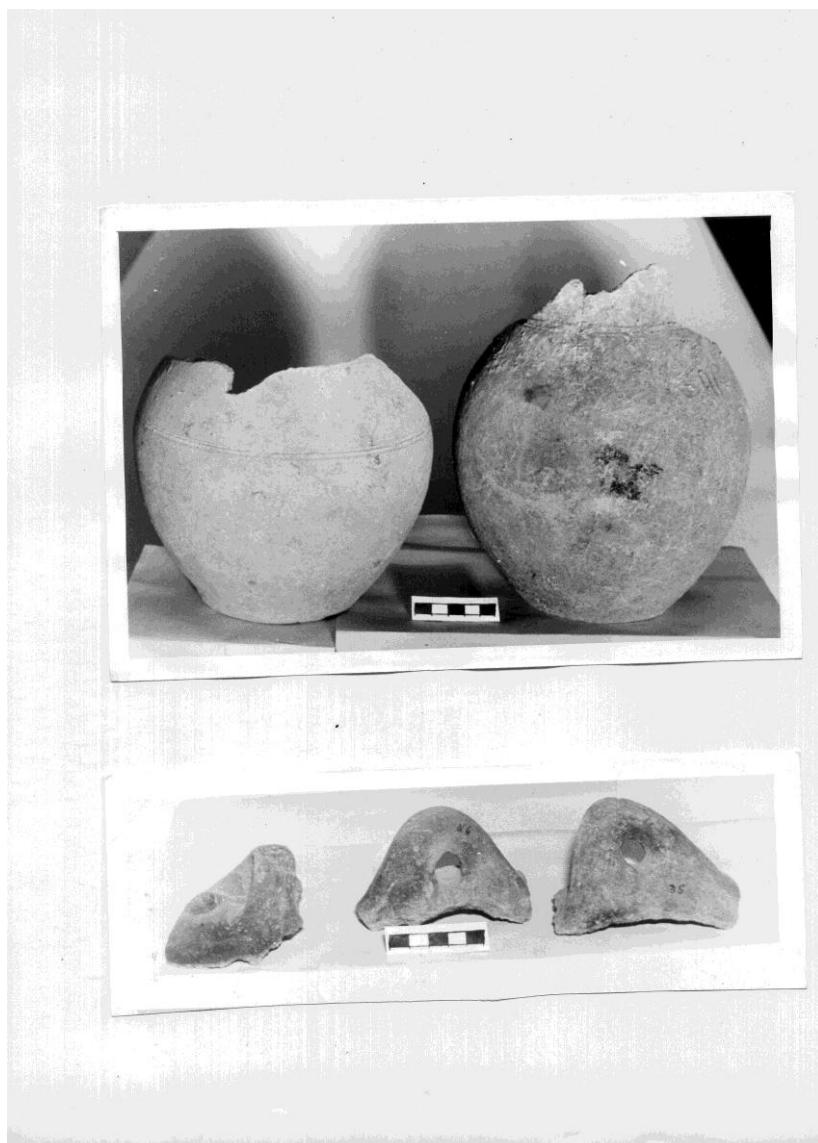

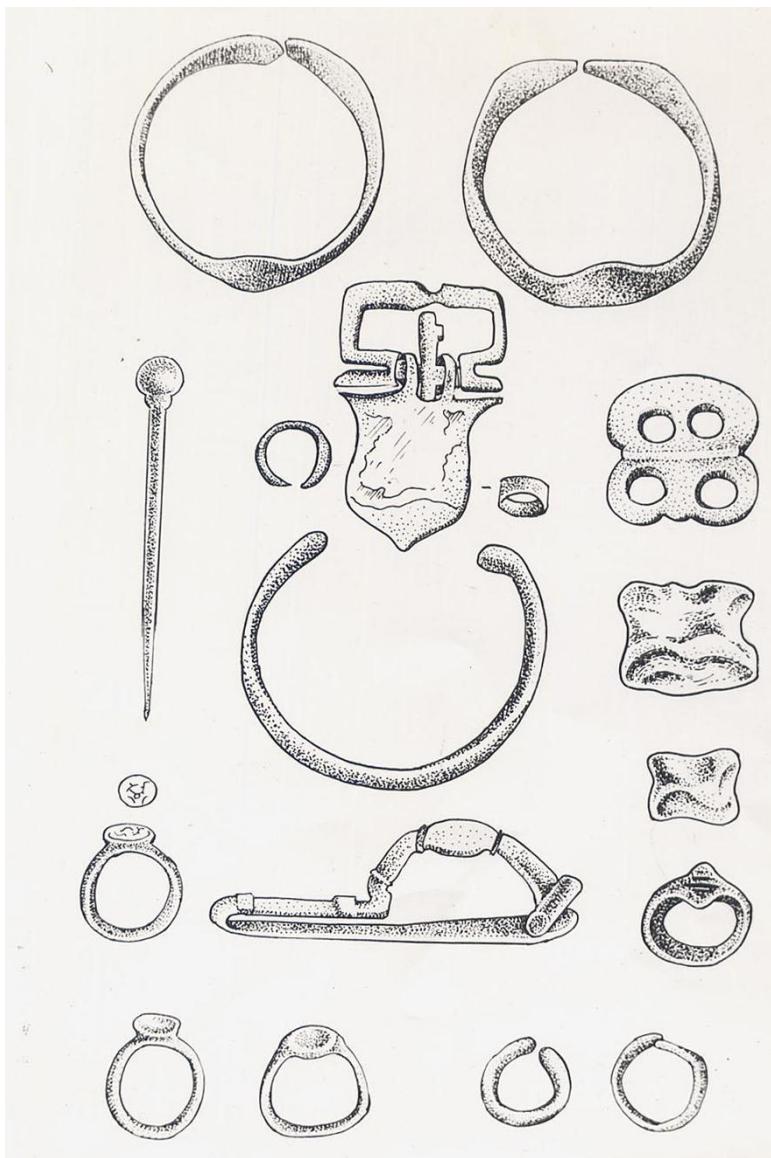

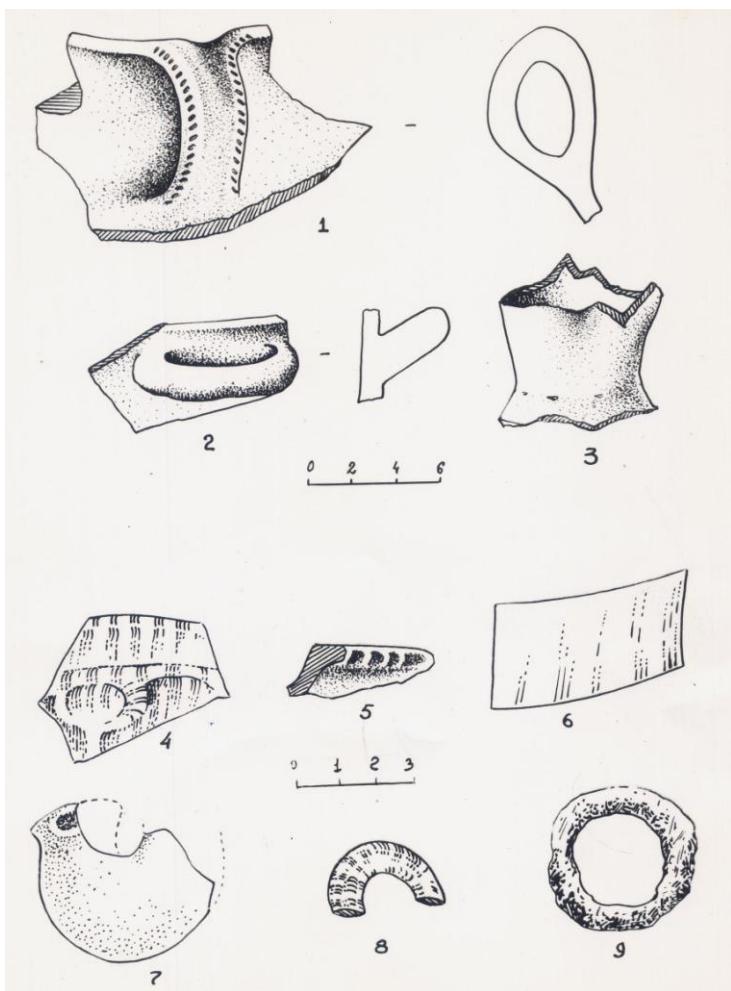
**1990-ci ildə Qəbələ arxeoloji qazıntınlarda aşkar edilən
maddi mədəniyyət nümunələri**

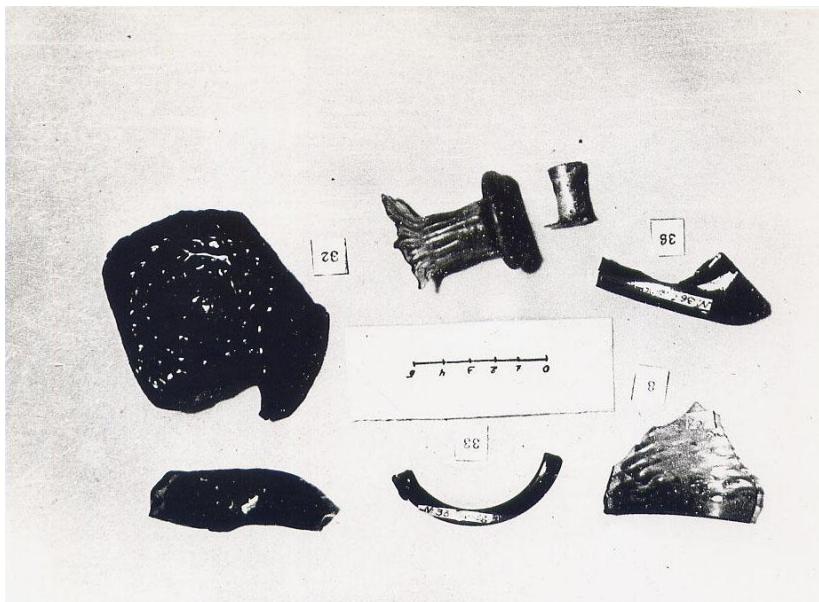

Azərbaycanın müxtəlif yerlənində aparılmış arxeoloji qazıntınlarda aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri

Quba bölgəsi. Qızı kəndi

Quba bölgəsi. Qız kəndi

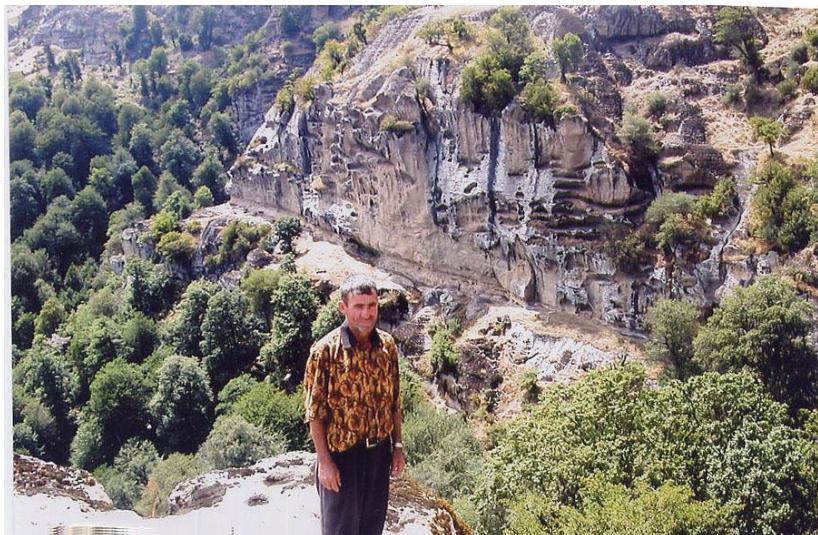

**Qəbələ bölgəsi.
Orta əsr Qəbələ Qala şəhərinin ərazisi**

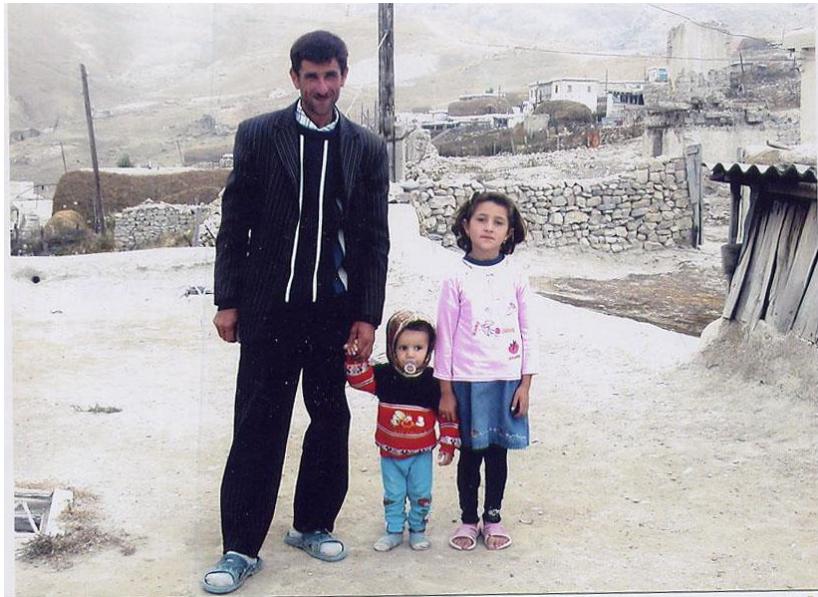

Qəbələ bölgəsi. Zirik kəndi

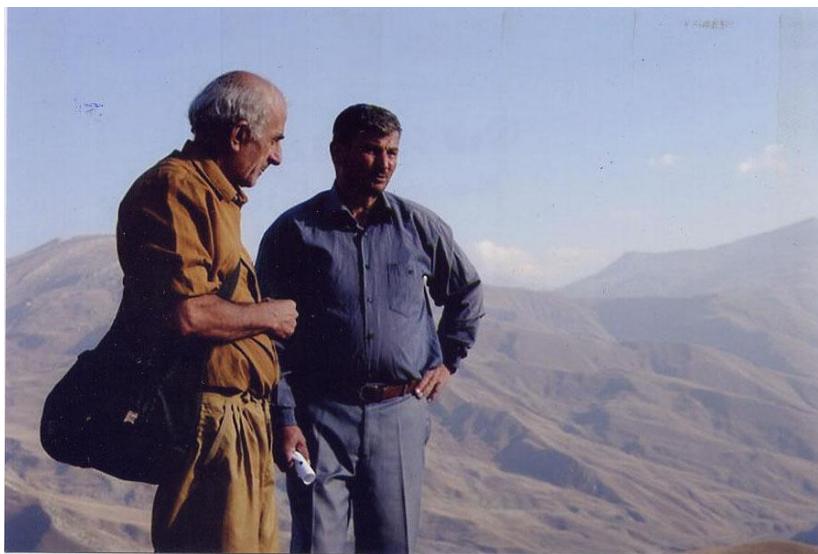
Ə.H.Ələkbərovun gəzdiyi bölgələr

**Astara bölgəsi
Noğəsə kəndi. Yeddi Noğ sahəsi**

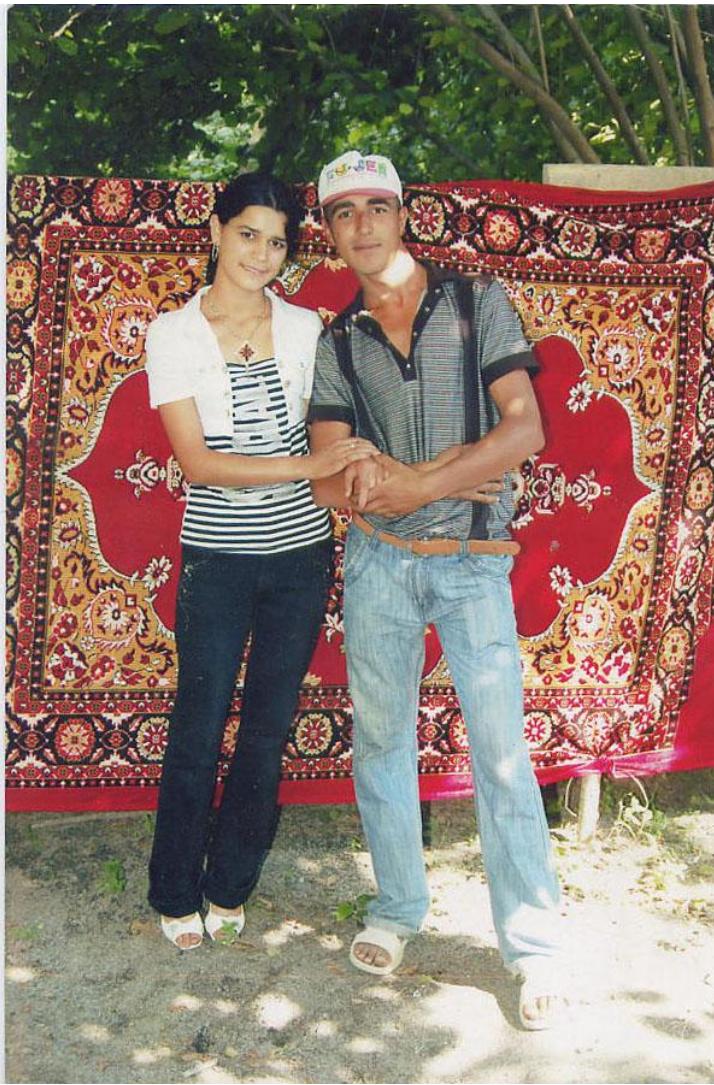
Quba bölgəsi. Buduğ kəndi

Quba bölgəsi. Qız kəndi

**Qəbələ bölgəsi
Çuxur-Qəbələ kəndi**

**Qəbələ bölgəsi
Yaloylutəpə ərazisi. Abdallı kəndi**

**Qəbələ bölgəsi
Laza kəndi. Zamin müəllim və ailəsi**

**Qəbələ bölgəsi
Laza kəndi**

**Qəbələ bölgəsi
Laza kəndi**

**Qəbələ bölgəsi
Küsənət kəndi**

**Qəbələ bölgəsi
Laza kəndi**

**Qəbələ bölgəsi
Qəmərvan kəndi**

**Qəbələ bölgəsi
Xırxatala kəndi**

**Quba bölgəsi
Hunaluk kəndi**

**Quba bölgəsi
Hunaluk kəndi**

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

I FƏSİL **Azərbaycan dilində**

1. Azərbaycan Dövlət Müzeyi – MMJ. Bakı: 1925, №3, s.59. (əski əlifba ilə); Левиатов В.Н. Музей Истории Азербайджана. ИАзФАН СССР, Bakı: 1943, №6, s.132-135.
2. Azərbaycan tarixi. Bakı: Elm, 2000, II c. 358 s.
3. Yenə orada: 2001, V c. 672 s.
4. Yenə orada:
5. Azərbaycan tarixini öyrənmək yolunda hansı mərxəzlərdən istifadə etməli. – AÖYJ. Bakı: 1931, s.43-46; Обзор источников по истории Азербайджана. ИАзФАН СССР. Баку: 1934, вып. 1-2.
6. Bünyadov T.Ə., İsmayılov Q.S. Görkəmlı alim (Ə.Ələkbərovun anadan olmasının 80-iili münasibətlə) – AEXTFHS, Bakı: Elm, 1977, №1, s.127-131.
7. Bünyadov T.Ə. Azərbaycan arxeolodiyası oçerkləri. Bakı: Azərnəşr, 1960, 237 s.
8. Əl-Bakuvi Əbdürəşid. Kitab təlxus Əl-Asar və əcaib Əl-Məlik Əl Qəhhər. «Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri»). Bakı: Şur, 1999, 388 s.
9. Yenə orada.
10. Ələkbərov Ə. Fotoqrafiya və Azərbaycan. – AÖYJ. Bakı: 1928, №1, s.50 (əski əlifba ilə).
11. Yenə onun. Qara damlardan işiqli evlərə. – İMJ. Bakı: 1929, №12, s.42-43 (latin əlifbası ilə).
12. Yenə onun. Talişlar arasında. – YMİ. Bakı: 1928, №9, s.41-44 (əski əlifba ilə).
13. İsmayılladə Q., Xəlilov M. Elmə və Vətənə xidmətin parlaq nümunəsi AA. Bakı: XU, 1999, №1-2, s.24-27
14. Quliyev Ə.N., Həsənov İ.M, Striqunov İ.V. XIX əsrдə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elminin

- inkışafı. Bakı: «Azərnəşr», 1960, 224 s.; Ибрагимов З.И. Токаржевский Е.А. К вопросу Азербайджанской Советской историографии в 20 и на 30-х годов. – ТИИ. Баку: Изд. АНА, 1966, Т.XVII. с. 6–30; Климов А.А. Отчет за 1938 г и перспективы на 1939 г. – ИАЗФАН. НИИЯЛ. Баку: 1939, №3, с. 9–11; Климов А.А., Джадарзаде И.М., Ямпольский З.И. Об итогах изучения истории Азербайджана за 20 лет. ИАЗФАН. Баку: 1939, №2, с. 65–72.
15. Qılman İlkin. Bakı və bakişilar (II-nəşri). Bakı: «Zaman», 1999, 389 s.
 16. Sadıq Ə. Tarix sahəsində müsavatizm, pantürkizm və çürük liberalizm əleyhinə. –İMJ. Bakı: 1931, №11-12, s.45-50 (latin qrafikası ilə).
 17. Şərifli D. Azərbaycan Hökümət Muzeyi və onun əhəmiyyəti. – MMJ. Bakı: 1924, №5, s.23-25 (əski əlifbası ilə).

XARİCİ DİLLƏRDƏ

18. Ализаде А.А, Левитанов В.Н. Историческая наука в Азербайджанской ССР (к XX-летию ВОCP). Баку: 1947, №10, с.125-126.
19. «Азкомстарис». Известия Азкомстариса. Вып. №3. Посвящ. X-летию Октябрьской Революции. 1917-1927. Баку: Наркомстарис, 1927, 200 с.
20. Зуммер В.М. Тюрко-татарская секция конференции археологов в Керчи (5-10.X.1926). Из отчета. Баку: 1926, №6-7. с.247-262.
21. ИзАКОПС ИП. Баку: 1927, вып. III, тетрадь II, 324 с.
22. Картина Кавказской края принадлежащего России сопредельному земель в историческом и торговом отношениях. СПб: 1834; Евецкий О. «Статистическое описание Закавказского края». Спб: 1835; Обозрение Российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом и топографическом и фи-

- нансовом отношениях. СПб: 1836. – История Азербайджана. Баку: Элм, 2000, ч.IV, 508 с.
23. Керимова Т.С. Из истории Национального Академии Наук Азербайджана. Баку: Элм, 2005, 566 с.
24. Yenə orada
25. Yenə orada
26. Yenə orada
27. Yenə orada
28. Yenə orada
29. Yenə orada
30. Yenə orada
31. Yenə orada
32. Yenə orada
33. Керимов Э.А. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских связей (XVIII-XIX вв.). Баку: Элм, 1985, 128 с.
34. Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX в. Автореферат. Диссертации соискание ученой степени д.и.н. Баку: АГУ, 1991, 41 с.
35. Общество Обследование и изучения Азербайджана. Каталог изданий общества обследования и изучения Азербайджана на тюркс. и русск. языке. 1925-1929 г. Баку, Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət 1930, 16 s. Ələkbərov Ə. Azərb. tarixinə dair. – MMJ, 1927, №9, s.35-37 (əski əlifba ilə).
36. П.СзРИ II и III собрания; СзРИ – Из кн., История Азербайджана. Баку: Элм, 2000, Т.V, 508 с.
37. Сборник Сведений о Кавказе. Тифлис: 1871, Т-I-X; Серия-выпусков. СМОМПК. Тифлис: 1881-1929, вып. 1-46; Сборник статистических сведений по закавказскому краю. Состав Я.Е.Кондратенко. Тифлис: 1902.

38. Страбон Амасийский. География в 17-и книгах.
(Перв.статья и комментарий Г.А.Стратановского)
М.: Наука, 1964, 941 с.

II FƏSİL

Azərbaycan dilində

1. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. Bakı: 1926, 366 s.; Ubaydulin Ə. On il içərisində. – Azərbaycanda tarix elminin inkişafı. Bakı: DETI, 1930, 35 s.; Əhəmədov Q.M. Qədim Beyləqan. Bakı: «Azərnəşr». 1997, 139 s.; yenə onun. Qrənqala (qısa tarixi-arxeoloji oçerk). Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1962, 110 s.
2. Bünyadov T.Ə. Azərbaycan arxeologiyası oçerkləri. Bakı: «Azərnəşr», 1959, 240 s.; Əhmədov Q.M. Azərbaycanın sırsız saxsı məməlatı (Örənqala qazıntılarının IX-XIII ə. materiallarının əsasında). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşr., 1959, 144 s.
3. Çəməzəminli Y.V. Tariximiz haqqında azəri müəlliflərinin əsərləri. –MMJ. Bakı: 1926, №7, s.44-45.
4. Ələkbərov Ə.H. Talışlar arasında.–YMJ Bakı: 1928, №9, s.41-44.
5. Əliyev Ə.Ə. Gilgilçay müdafiə istehkamı. Bülleten. Bakı: XU. 1993, s.74.
6. Qarabağı Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. – «Qarabağnamə». Küll. Bakı: Yaziçı, 1989, s.103-148.
7. Quliyev Ə.İ., Həsənov İ.M., Strugunov İ.V. XIX əsrдə və XX əsrin əvvələrində Azərbaycanda tarix elminin inkişafı. Bakı: «Azərnəşr» 1960. 221 s.
8. Vəzir Y. Tariximiz haqqında azəri müəlliflərin əsərləri. – MMJ. Bakı: 1926, №7, s.44-45. (əski əlifba ilə); Bünyadov T.Ə. Azərbaycanın uzaq keçmişinə səyahət. Bakı: «Azərnəşr», 1957, 64 s.; Левиатов В.Н. Азербайджан с Vdo н.э. – по III в н.э.). Bakı: НАНА. 1950. №1. С.65–92.

XARİCİ DİLLƏRDƏ

9. Абидулаев О.А. Материалы Шахтахтинского похребения по раскопкам А.Алекперова. Баку: ИАНА СОН, №5, с.27-37; Алекперов А. Крашенная керамика Нахичеванского края и ванского царствах. ЖСА М.:—Л.: Наука, 1937, №4, с.249-260; Azərbaycan Tarixi Muzeyi. İnv.№976 6591; Həbibullayev O.A. Kültərədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1959, 128 s.
10. А.Д. 30 лет назад ГБР, 1926, 5 октября, с.5.
11. Абих Г.В. Об источнике горючего газа в близ Баку: –ГЖ, 1847, №3.
12. Алекперов А.Г. Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1960, с.252.
13. Yenə orada.
14. Yenə orada.
15. Yenə orada.
16. Yenə orada.
17. Yenə orada.
18. Yenə orada.
19. Yenə onun. Археологическое исследование Нахчеванских районов Азербайджана. Сбор. Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1960, с.45-49; Yenə onun. Крашенная керамика Нахчиванского края ванского царства. М.: ЖСА. – Наука, 1937, №4, с.246-263.
20. Yenə onun. Материалы по археологии Азербайджана. – ИООИАЗ. Баку: 1927, вып. IV, с.242-244.
21. Yenə orada.
22. Yenə orada.
23. Yenə orada.
24. Yenə orada.

25. Yenə onun. Новейшие археологические раскопки в Азербайджане. Баку: НВ, 1927, XVIII, кн. с.218-224.
26. Yenə orada.
27. Yenə orada.
28. Yenə orada.
29. Yenə orada.
30. Yenə orada.
31. Yenə onun. Поездка в Зангезур Нах.край. – ИОИА. Баку: 1927, вып. IV. с.210-216.
32. Yenə orada.
33. Yenə orada.
34. Yenə orada.
35. Yenə orada.
36. Yenə orada.
37. Yenə onun. Раскопки Оренкалы. – Сбор. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд.АНА. 1960, с.64-70; Yenə onun. Azərbaycan tarixinə dair. –MMJ. Bakı: 1927, №9, s.35-37.
38. Yenə orada. Мещанинов И.И. Краткий отчет о работе мильской экспедиции 1938 г. - ТАЗФАН. ИС. т.XXV, Баку: 1936, с.5-29.
39. Yenə orada.
40. Yenə onun. Секция истории материальной культуры за первый год работы. Изд. АзФАН СССР. ИС. XXV, Баку: 1936, с.71-79.
41. Yenə orada.
42. Yenə orada.
43. Yenə onun. Экспедиция общества обследования Азербайджана – ГЗВ, 1927, 23 ноября, №1633, с.6.
44. Yenə onun. Культура кувшинных погребений Азербайджана. Сбор. Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд.АН Азербайджанской ССР. 1960, 252 с.

45. Александровч Дж., Азимбеков И., Сысоев В.М. Евлах – Шуша ИААК ОПСИП. Баку: 1927, вып. III, с.3-22.
46. Алиев В.Г. Культуры эпохи средней Бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
47. Ализаде А.А., Левиатов В.Н. Историческая наука в Азербайджанской ССР (к XXX-летию ВОСР) Баку: Изд. АН Азербайджанской СССР, 1947, №10, с.125-136.
48. Amoenitatum exotica rum politico-pbysica medicamentum... et descriptionesu pesicarum et ultreieris Asial... ab Engelberto koempfera Lemgovial 1712, 959 s. – UAAK, Баку. 1925, вып. II, 88 с.
49. Березин И. Путешествие по Востоку. Казань: 1852, вып II, с.43-44.
50. Броневский С. Новейшие географические и исторические сведения о Кавказе. М.: 1923, ч.II, 410 с; Храм посвященный огню близ Баку: Сев.А.–1827, 29, №18
51. Вайдов Р.М., Нариманов И.Г. Развитие археологических наук в Советском Азербайджане. ЖСА, –М.: Наука, 1987, №4, с.48-61.
52. Yenə orada.
53. Вейсенгоф С. Сведения о мильской степи. История Кавказского общества. История и археология. Тифлис: т. I, 1884, вып. II, с.64-69.
54. Самва. Voyage baks la Russie meridionaall II. Paris: 1826, p.299; 3B. - 1850, №25-27.
55. Гарашарлы А. Санитарное бытовые очерки Азербайджанской провинции село Агджабеди, Хальфардин Агдамского уезда. – ИООИА, 1928, №6, с.47-66.
56. Yenə orada.
57. Дорн Б.А. Атлас к путешествию по Кавказу. «РАО ИАН». Под ред. Розена, СПб: 1895, о вечных огнях.

- ГСС, вып. с.190; Гмелин «Путешествие» III-69. СГК, 1846, II, 173; Shiftd.pet., seff.Miner. 1 ABth 2-3, с.647-649; КК. 1858, №503.
58. Дейхман И. Об огненном явлении в бакинской провинции. ГЖ.1947, №3.
59. Джадарзаде И.М. Развитие археологических работ в Азербайджанской ССР. Из.АНА Баку: 1946, №6, с.125-132; Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1956, 131 с.
60. Егорьев П. Бакинские огни и конница индусов. – «Кавказ», 1852, п.23. Кавказские огнепоклонники в Баку. Этнографический очерк. «Колейдоскоп», 1860, №30; Константипов. – Бакинские огни. 1961, №24.
61. Eichvald E. Reise aut dem caspischan Merrol u und in dem Kaukasis. 1. Stuttgart und Tübingen, 1824, с.217. Вечный огонь на берегу каспийского моря. ОЗ – 1820, №4-8.
62. Jons Homabay an Historial Assount of the britisc treade over the Caspian Sea. Vol.1 London: 1754 (Чирсип Г.Ф.Храм огня. – Атешга в Сураханах. с.38-39. Орган отдела искусство наркомпросса АССР. Баку:2-3
63. Иессен А.А. Культура Ялойлутапа в Закавказье (предварит. характеристика) – Сбор. ГАИМК. Бюро по делам аспирантов. Т.1, Л.: 1929, с. 27-40.
64. Известия ООИА. Баку: 1927, №4, с.186-209; RQ qəzeti, 1997, 28-29 noyabr.
65. Мещанинов И.И. Археологическая экспедиция общества Нагорный Карабах. – ИООИА. Баку: 1927. вып. IV, с.104-107.
66. Yenə onun. Ассирийская вотивная бусина из Азербайджана – ИООИА. Баку: 1926, вып.II, с.49-57; вып. III. с. 107–111.

67. Yenə onun. Изучение до исторических памятников Азербайджана за последние пять лет. Баку: ИООАЗ. 1929. вып. II, №8, с. 15–16.
68. Yenə orada.
69. Yenə onun. Краткий осведомительный отчет о работе мильской экспедиции. ТАЗФАН. ИС, вып. XXV. Баку: 1936, с.5-29.
70. Yenə orada.
71. Yenə onun. История материальной культуры за 15 лет. Произ. АзФАН СССР, Баку: 1935, вып.XXX, с.133-151.
72. Материалы по археологии Кавказа. Вып.VI. М.: 1911, отчет Ивановского, 1896, с.148; отчет Петербургского (импер) археологической комиссии за 1896 г.Ресслера и др.; Пасек Т.С., Б.А.Латынин. Известия Азкомстриса. – ИААК; Очерк доистории Северного Азербайджана. Баку:1926, с. 112–127. Сысаев, В.М.Краткий очерк истории Северного Азербайджана. Баку: ИААК, 1925, 28 с.
73. Микаилов Н.К. Природно-географическое почв в Кура-Аракской низменности, проблемы мелиорации и оценка их плодородия. Баку: Озан, 2000, 375 с.
74. Пасек Т.С., Латынин Б.Н. К вопросу о керамике из Ялойлутепе, ИООИА, Баку: вып. IV. 1927, №4, с.217-222.
75. Yenə orada.
76. Yenə orada.
77. Пахомов Е.А. Бешбармак, ИААК. Баку: 1926, вып. II, с.10-15.
78. Yenə onun. Девичья башня и её легенды – ИААК, Баку: 1925, вып. I. с.35-88.
79. Yenə orada.
80. Yenə onun. Развалины баладжарской башни. Изд. Азкомстариса. Баку: вып.III, 1927, с.63-64.

81. ИААК, Баку: вып.I, 1925.
82. Yenə orada.
83. Reise dursh Rusland Zuz untersunq der drei Notturliche. III. С Пб: 1777, с. 45. ЖИ. Чурсин Г.Ф. Баку, №2, 3.
84. Спицын А. Некоторые закавказские могильники. ИААК, СПб: 1909, вып.XXIX. с.1-17.
85. Сысоев В. Нахичеван на Араксе и древности Нах.АССР (отчет о поездке летом 1926 г). Баку: Изд. Азкомстариса. Вып. IV, II. Тетр. с.87-123.
86. Yenə orada. S.87–121.
87. Yenə orada.
88. Yenə onun. Храм и монастр огнепоклонников в Сураханах близ Баку. –ИААК. Баку: Типогрф.товар. «Слово» – 1925, вып. I, с.1-28.
89. Талмин А. Очерки этнографии Rossi «Ремесленная газета». 1875, №31-32.
90. Шарифов Д.М. Обследование развалин Кабалы. – ИООИА. Баку: 1927, №4, с.174-184.
91. Yenə onun. Раскопки в Ялойлутепе – М АзГМ. Баку: 1927, вып.I, с.32.
92. Yenə onun. Раскопки близ Човдар, гянджинского уезда лето 1929. Баку: 1927, вып.IV, II тетр., с.239-260. Yenə onun. Отчет (предвор) об археологических раскопках в окрестностях с. Човдар в августе-сентябре, 1928 г., НА МИА.
93. Шопен И. Исторический памятник. Состояния армянской области и эпоху её присоединения к российской империи. СПб: ИАН, 1852, 1232 с.

III FƏSİL **Azərbaycan dilində**

1. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri (tarixi-arexeoloji tədqiqat). Avtoreferat. Tarix elmləri doktoru

- alimlik dərəcəsi adını almaq üçün. (Rus dilində). Bakı: Elm, 1972, 153 s.
2. Ələkbərov Ə. Elmi nailiyyətlər (arxeoloji və etnoqrafiya sahəsində). – MM, Bakı: 1927, №10-11; (Əski əlifba ilə) Alekperov A. Крашенная керамика Нахичеванского края ванского царства. ЖСА. М.: Наука, 1937, №4, с.249-263.
 3. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın Tuns dövrü və Dəmir dövrünün əvvələrinə aid arxeoloji abidələri (Şəmkir və Zəyəm çayları hövzələri). Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1959, 172 s.
 4. Xuluflu V. Din və mədəni inqilab. Bakı: «Azərnəşr», 1930, 48 s.
 5. Qaziyev S.M. İki küp, iki katakomba qəbri. – AMM, Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1953, s.3-35; Альбом кувшинных погребений Мингечаура. Bakı: Azərbaycan SSR EA. Tarix Müzeyi. 1960, 27 s.; Qılman İlkin. Bakı və bakılılar. (ikinci nəşri). Bakı: Zaman, 1999, 388 s.
 6. Vahudov R.M. Mingəçevir III-VIII ə. (arxeoloji materiallar əsasında). Avtoreferat. Tarix elm.namizəd adını almaq üçün. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1960, 23 s.

XARİCİ DİLLƏRDƏ

7. Абдуллаев О.А. Материалы шахтахтинского погребения (по раскопкам А.Алекперова). Баку Из. АНА СОН; Азербайджанской ССР, 1961, №5, с.27-37.
8. Алекперов А. Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Из.АН Азербайджанской ССР, 1960, 252 с.
9. Yenə orada.
10. Yenə orada.
11. Yenə orada.
12. Yenə onun. Крашенная керамика Нахичеванского царства. СА. М.: Наука, 1937, №4, с.249-263.

13. Yenə orada.
14. Yenə onun. Поездка в Зангезур и Нах.край – ИОО ИА. Баку: 1927, с.210-216.
15. Алиев В.Г. К изучению культуры расписной керамики в Азербайджане. Баку: МКАЗ, Элм, 1965, т.VI, с.59-66.; Yenə onun. Алиев В.Г. Культура расписной керамики эпохи Бронзы в Азербайджане. Баку: Элм, 1977, 166 с. (На азерб. языке). Yenə onun. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 253 с.
16. Андреева И.Л. Теория как форма организации научного знания. М.: Наука, 1979, 303 с.
17. Асланов Г.М., Вандов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (эпоха Энеолита и Бронзы). Баку: НАНА, Изд. АН Азербайджанской ССР. Баку: 1959, 190 с.
18. Афанасьев В.Г. Системность и общество. М.: «Наука», 1967, 360 с.
19. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании (IV до н.э. – III н.э.). Баку: Элм, 1990, 234 с.
20. Бернштамп А.Н. Советская археология Средней Азии. – КСИИМК. М.: АН СССР, 1949, вып. XXVIII.
21. Брюсов А.Я. Восстановление общественно-экономических формаций в культурах неолитического типа. М.: СТМ, ТМ 1928, с.9-34.
22. Вайдов Р.М., Нариманов И.Г. Великий Октябрь и развитие археологической науки в Советском Азербайджане. МКА. т.IV. Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1962, с.291-296
23. Всероссийское археолого-этнографическое совещание. – СГАИМК. 1932, №7/8, с.1-6; Быковский С.И. К итогам Всероссийского-этнографического совещания. СГАИМК, 1932, №11/12, с. 7-11.

24. Голубкина Т.И. Культура кувшинных погребений в Азербайджане. ТМИА.: т.IV, 1961, с.21-35.
25. Городцов В.А. Бытовая археология. М.: 1910, 474 с.
26. *Yenə orada.*
27. Гуммель Я.И. Археологические раскопки в районах Азербайджанской ССР (отчет экспедиции. 1938 г) – ИАН СССР. Баку: 1939, №3, с.61-67; *Yenə onun. Крашенная керамика в районе Гянджаачая. (погр. №3)* Баку: 1939, №5, с.37-41.
28. Джадарзаде И.М. Развитие археологических работ в Азербайджанской ССР. Баку: ИАНА. Азербайджанской ССР. 1945, №6, с.125-137.
29. Жариков Е.С. Научный поиск. Киев: Науково думка, 1967, 151 с.
30. Жебелев С.А. Введение в археологию. М.: П;1923, ч. I. История археологического знания, 199 с. ч. II. Теория и практика археологического знания. 172 с.
31. Иессен А.А. Городище Оренкала (по данным археолог.раскопок). МИА. М.: 1959, №67, с.33-50.
32. Исмизаде О.Ш. Ялойпутетинская культура. Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1956, 131 с.
33. Историзм археологии. Методологические проблемы. – ТДК. М.: Наука, 1975, 60 с.
34. История Московского Университета. М.: МГУ, т.II, 1955, 456 с.
35. Керимова Т.С. Из истории Национальной Академии Наук Азербайджана. Баку: Техсил, 2005, 566 с.
36. Кесеманлы Г.Н. Археологические памятники эпохи Бронзы и раннего Железа Дашкесанского района. Баку: Агрыдаг, 179 с.
37. Майданов А.С. Процесс научного творчества. М.: Наука, 1983, 207 с.
38. Маршак Б.И., Шер Я.А., Каменецкий И.С. Анализ археологических источников. М.: Наука, 1976, 174 с.

39. Мещанинов И.И., Алекперов А.Г. История материальной культуры за 15 лет. ТАзФАН СССР. Баку: т.ХХХ, Баку: 1935, с.133-151.
40. Нариманов И.Г. Археологические памятники Гянджацкого района (с древних времен до начала железного века). Баку: «Азернешр», 1958, 144 с.
41. Ряппо Я.П. Річний зізд всеукраїнської наукової асоціації сходознавства – СС. Харків: 1928, №2, с.27-34; II В С3 по ПП з СС Харків, 1930, № ½, с. 369-379.
42. Семенов С.А. Первобытная техника. М.:–Л.: Наука, 1957 (МИА-54), 240 с.
43. Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский. Киев: Наукова думка, 1988, 215 с.
44. Yenə orada.
45. Хилькевич А.П. Гносеологическая природа гипотезы. Минск: 1974, 160 с.
46. Ямпольский З.И. Памятники Кавказской Албании на горе Бешидаг. ЖСА, М.: Наука, 1960, №2, с.246-250.

HƏSƏNAĞA RAMAZANLI

ƏLƏSGƏR ƏLƏKBƏROV
VƏ XX TARİXİ ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDE
AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI
PROBLEMLƏRİ
(*Elmi-nəzəri monoqrafiya*)

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Yığılmağa verilmiş **25.02.2012.**

Çapa imzalanmış **14.03.2012.**

Şərti çap vərəqi **9,7.** Sifariş № **35.**

Kağız formatı **60x84 1/16.** Tiraj **500.**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

